

ORD & SAG 20

ISSN 0108-8025

Udgivet af
Institut for Jysk Sprog- og Kulturforskning
Aarhus Universitet
december 2000

Redaktion: Viggo Sørensen
Layout: Kirsten Lyshøj

Offset-trykt i 1200 eksemplarer
på HF-trykkeriet, Aarhus Universitet

INDHOLD:

Viggo Sørensen: Beretning fra institut og ordbog	2
Jens Ejning: Hvad vi kaldte hinanden i det gamle Salling	6
Karen Margrethe Pedersen og Viggo Sørensen:	
Om øg, heste og andre bæster	13
Nikolaj Dalsgaard: Haj ær da i sær faks	
– om et speciale fuldt af skældsord	32
Torben Arboe: Stunthoser, springtriller	
– og andre fodløse strømper	36
Marinus Poulsen: Te Mar'ken i Holsbrow' (2)	54
Har man virkelig sagt sådan?	59

Viggo Sørensen:

Året, der gik

– beretning fra institut og ordbog

Så lykkedes det omsider! Efter flere års forberedende arbejde blev Jysk Ordbog lagt frem for offentligheden på Internettet 11. oktober 2000 – indtil videre bogstav A–F, dvs. den første fjerdedel af ordbogen, med tekst svarende til 3800 spalter, dertil 1800 udtale- el. udbredelseskort, foruden generelle kortbilag, kildefortegnelse og 30 siders information om ordbogens historie og redaktionspraksis. Der blev på dagen holdt reception på instituttet med repræsentanter for fakultetet, pressen samt firmaet UNI-C, hvor Bengt Moss-Petersen har foretaget det omfattende programmeringsarbejde.

Alle kan nu slå op i Jysk Ordbog på adressen www.jyskordbog.dk, og mange har allerede benyttet sig af det. I den første halvanden måned har der været 5385 søgninger i ordbogen (i snit 138 dagligt). Mange har også benyttet sig af hjemmesidens invitation til pr. e-mail at spørge os om ord, de ikke har kunnet finde, fx fordi de hører hjemme i den endnu ikke redigerede del. Det har betydet en brat stigning i antallet af forespørgsler til instituttet, hvad vi naturligvis er glade for, da det viser bred interesse for vort arbejde – men vi kan også blive en smule bekymrede, for besvarelsene optager en stigende del af den arbejdstid, der primært bør bruges til fortsat redaktion.

Der hersker stort set tilfredshed med Jysk Ordbogs netudgave, men enkelte ting bør forbedres. Vi har således allerede søgt fondsmidler til udvikling af en forbedret "stifinder", som fører fra brugerens søgeord til den opslagsform, vi har givet det pågældende ord i ordbogen. Fx sådan (jf. skærmbilledet s. 4-5), at alle indtastninger i stil med *aest*, *as*, *ars*, *ajs*, *æst*, *øes*, *øst*, *ås*, *aaes* automatisk fremkalder artiklen ¹*ast* (= rumpe), idet de pågældende indtastninger genkendes som brugerens forsøg på at gengive dialektale udtaler af netop navneordet *ast*. Det er også værd at stræbe efter, at alle brugere på deres skærm kommer til at se ordbogens lydskrift i den perfekte udgave, som p.t. kun kan nydes af mac-brugere via browseren Netscape.

Slutspurten med at få Jysk Ordbog på nettet har – sammen med læn-
gerevarende sygdom inden for redaktionen – medført en langsommere
redaktionstakt i år 2000. Der er nyredigeret 198 spalter og i tilknytning
hertil udarbejdet 20 udtale- samt 70 udbredelseskort. Det er herefter
planlagt at supplere netudgaven med afsnit GA-GJ i starten af 2001.

Udskriften af spørgelistemateriale til brug for redaktionen er fort-
sat i vanligt tempo: Besvarelser af 106 spørgsmål er udskrevet i data-
base, og der er på grundlag heraf tegnet ca. 350 dialektgeografiske
arbejdskort. 42% af spørgelistesamlingen er dermed edb-lagret, 30%
foreligger i ældre, manuel udskrift, og kun 28% er endnu ubearbejdet.
Ordbogens centralkartotek har haft en tilvækst på ca. 3.500 sedler.

Ud over forespørgsler fra enkeltpersoner har instituttets medarbej-
dere besvaret en række spørgsmål fra Jyllands-Postens sprogredaktion,
leveret ugentlige bidrag til klummen "Å synnejysk" i Jydske Vestky-
sten og bidraget med dialektartikler til to lokalhistoriske årsskrifter.

Instituttets manuskript- og seddelsamling er i år blevet mærkbart
forøget ved en gave fra fhv. lektor Arne Espegaard. Det drejer sig om
de meget omfattende samlinger og materialeopstillinger, der ligger til
grund for Vendsyssel Ordbog I-VI, Liv og sprog på svundne tiders
Læsø I-II samt Nogle Nordjyske Mål I-II. Vi har opstillet det modtag-
ne materiale som en særsamling, der fremover vil minde os og institut-
tets besøgende om den store indsats, Arne Espegaard siden 1930'erne
har ydet for indsamling og beskrivelse af de nordjyske dialekter.

2000 blev også året, hvor Ove Rasmussen valgte at træde tilbage som
leder af instituttet, for helt at hellige sig ordbogsarbejdet. Forinden har
han gennem en menneskealder ført Jysk Ordbog gennem vekslende
fagpolitiske vande – som officiel institutleder fra 1972, men reelt også
i årene forud på en aldrende Peter Skautrups vegne. Alle nuværende
medarbejdere på ordbog og institut skylder ham tak for denne store,
uegennyttige indsats, og mange andre personer, som i årenes løb har
stået i forbindelse med ordbogen, vil føle det samme.

Ud over de ordinære driftsmidler har vi i år med tak modtaget følgen-
de bevillinger:

Jyllands-Postens Fond: kr. 46.460 (til indkøb af demonstrations-
udstyr for Jysk Ordbog på Internettet).

KFK's 100års-Jubilæumsfond: kr. 10.000 (til anskaffelse af pc).

Location: <http://www.jyskordbog.dk/ordbog/>

 Webmail Radio People Yellow Pages Download

J y s k O r d b o g

Søg et ord:

assie ²ast ►

◀

Se også ²ast (adj.), ³ast- (sms.led)

¹ast

subst. – med sideformerne **as, ask, æst, øs, øst, ås**. – udtale → kort (med noter), jf. også K 1.1. – genus: fk./fem. (K 7.2) alm.; også neutr. spor. i Vends. – plur.: *æst* MØJy; *æst* SVJy; *øst* °Agerskov, °Vodder, °Brarup; **ætsær* Fjorde.

|| ¹også (som rimord i talemåde, jf. ndf.) *åst*; ²i Him-N og -Ø også **æsk*; ³også *aj's* spor. i MØJy-Ø; ⁴dog *å's* °Voldby; ⁵også *å's* spredt i MØJy-S og SØJy-N; ⁶også *åst*, *åst* spredt i Hards-S og SVJy-N; ⁷også *å's* Fanø; også *åst* i -SØ; ⁸også *ø's*/*ø's* spor. i -Ø; spor. i -V og -S også optegnet **ars*; ⁹også spor. *ås*; ¹⁰også *å(·)tsch*; optegnet **as* i Hjoldelund Sg.

[1614: *ast* (Ribe bys tingbog, jf. Grønlund.HE.63); 1623: *æst* (JySaml.3Rk.VI.362); jf. ODS. *Ars*, ØMO. *ars*]

Næste betydning

1) = bagdel, røv, rumpe [Midtjy (≠ Djurs-Ø, men inkl. Thy-S, Sall og Fjends-N), Syd- og Sønderjy; spredt i Vends (≠ SV) og NØJy; spor. i øvrige Jyll; i Nørrejy fortrinsvis i ældre kilder;

Skærbillede (desværre i sort-hvid gengivelse) af Jysk Ordbogs søgeside. Øverst til venstre har brugeren indtastet søgeordet "ås" – og bliver allerede med de eksisterende henvisninger ført direkte til artiklen ¹ast. Det har nemlig under redaktionen vist sig, at en af ordets udtaler er *ås* – se udtaleangivelsen for Als på udtalekortet overfor..

Calendar Channels What's Related

Lydtegn · Forkortelser
Kilder · Dialektkort

Netscape: Jysk ordbog

¹ast

Brugeren har fremkaldt dette kort ved at klikke på det første link i artiklen overfor (udtale -kort). Den sort-hvide gengivelse er kun en svag afglans af det gule, orange, røde, grønne og lilla kort, man ser på skærmen – ligesom den lysegrå farve på linkene overfor i virkeligheden dækker over en varm rødbrun.

Jens Ejsing:

Hvad vi kaldte hinanden i det gamle Salling

Undervejs mens jeg skrev bogen *Sö'en hāj· vi æ mø't i Salling*, blev jeg opmærksom på nogle forskelle i folks omgang med hinanden dengang og nu. Nu senere, hvor jeg sidder og beskriver vor sallingdialekt, dukker nogle af disse emner frem igen; et af dem er måden, man omtaler og tiltaler de andre på.

I moderne rigsmål kan man omtale en person ved fornavn, efternavn eller begge dele (men det virker så også i stigende grad formelt): "jeg mødte Hans / Jensen / Hans Jensen inde i byen". I tiltale er der normalt kun de to første muligheder Hans / Jensen. Alt efter omstændighederne kan man kombinere brugen af efternavn med titulaturer som hr., fru, direktør (Jensen).

I det gamle Salling var forholdene noget anderledes – og her vil jeg især tage udgangspunkt i min egen kommune (Oddense–Otting) i tyverne og trediverne, hvor befolkningen i langt overvejende grad var dialekttalende landmands- og håndværkerfamilier.

Familieoverhovedet

Ved en redegørelse for omtale og tiltale i det gamle Salling er man nødt til at operere med begrebet *familie-overhoved* – selv om ingen dengang kunne finde på at bruge ordet. Familieoverhovedet var i alle tilfælde manden i familien, hvis der ellers var sådan en. Også i de (ikke så få) tilfælde, hvor konen havde den største indflydelse og fx havde arvet

den fædrene (!) gård, var det den "udefra" kommende mand, der var familiens overhoved.

I tiltale benyttede man som regel kun fornavn om de fleste familieoverhoveder. Der var dog en del personer, hvor for- og efternavn føltes tæt sammenknyttede, som fx *Søren Dath*, *Kræn Svejgård*, *Niels Dahl*, *Ajs Pæjsen* (= Anders Pedersen), og da brugtes begge navne. I omtale benyttede man enten fornavn eller fornavn + efternavn, derimod ikke efternavnet alene. Vi omtalte fx vores nabo som *Esper* eller *Esper Kjærsgaard*, men aldrig som *Kjærsgaard*. Tre af gårdmændene blandt vore naboer hed i øvrigt *Esper*, så alene af den grund var man nødt til at medtage efternavnet i omtale; de andre to hed *Esper Kolding* og *Esper Andersen*. To andre naboer hed *Karsten Mortensen* og *Kristian Larsen*; førstnævnte blev kun kaldt *Karsten*, da han var den eneste af det navn i hele kommunen, sidstnævnte blev altid omtalt som *Kristian Larsen*.

3 sognerådsformænd for kommunen. Fra venstre Niels Dahl, Søren Murer, æ Kolding. Foto: Jens Christian i Thorgård - (søn af Carl i Thorgård, se s. 9). Tilsammen repræsenterer disse navne fire måder at omtale voksne mandspersoner på.

Som ovenfor omtalt kunne efternavnet ikke bruges alene. Man ville tro, det drejede sig om en helt anden (fremmed) person, hvis nogen omtalte fx Karsten som *Mortensen* eller Peder Larsen som *Larsen* – jf. artiklens slutning. Dog blev personer med to efternavne i reglen til- og omtalt ved begge navne, fx *Østergaard Madsen* og *Møller Madsen*. Og nogle mænd blev undertiden (for nogles vedkommende altid) omtalt ved efternavn forsynet med det foransatte bestemte kendeord. Jeg kan ikke finde nogen regel for, hvornår man benyttede denne form for omtale, men det gjaldt i hvert fald kun usædvanlige navne, aldrig almindelige "sen"-navne. Eksempelvis blev *Esper Kolding* hyppigt omtalt som *æ Kolding* og Esper Kjærsgaard som *æ Kjærsgaard*. To andre landmænd blev kaldt *æ Ulstrup* og *æ Ejskjær*, mens to af vore nabolandmænd, som hver fik sit statshusmandsbrug på samme tid, blev omtalt som henholdsvis *æ Foldbjerg* og *Niels Peter*. Jf. at Jeppe Aakjær i sit digt om Jens Bruus kalder ham *æ Bruks*.

Kone, børn etc.

De ovenfor nævnte var mænd og dermed familieoverhoveder. De øvrige familiemedlemmer blev almindeligvis omtalt som tilhørende deres familie – ved brug af forholdsordet *til*. To af konerne hed således henholdsvis *Mitte til Karstens* og *Gunild til Peder Larsens*. Børnene hed *Stinne*, *Karen*, *Tage til Karstens*, og *Anna*, *Lars*, *Else til Peder Larsens*. Det ville være helt utænkeligt at bruge andre navne efter *til*, fx *Tage til Mittes* – Mitte var jo ikke familieoverhoved.

Esper Kjærsgaards kone hed *Ingmarik* (vistnok Inger Marie), og dette usædvanlige navn benyttede alle sig af, både i tiltale og omtale – uden at benytte efternavnet. Børnene (som der var 11 af) blev omtalt som *Anna*, *Ruth*, *Helge* osv. *til Esper Kjærsgaards* eller *til æ Kjærsgaards*. Esper Koldings kone og datter hed henholdsvis *Kirstine* og *Lis* og blev følgelig omtalt som *Kirstine* hhv. *Lis til æ Koldings* (eller *til Esper Koldings*). Vore nærmeste naboer hed *Alfred* og *Mathilde*. Sidstnævntes fornavn var så markant og sjældent, at hun som regel slet og ret blev omtalt som *Mathilde*, mens sønnen *Folmer* hed *Folmer til Alfreds*. *Niels Ejskjær* blev (som tidligere nævnt) kaldt *æ Ejskjær*, og børnene blev derfor kaldt *Magda*, *Ingemann*, *Svend*, *Frida til æ Ejskjærs*.

Ligesådan i andre familier – i hvert fald til familieoverhovedet døde. *Dorte og Jens Jørgen til Søren Poulsens* blev efter Søren's død til hhv. *Dorte Poulsen* og (bare) *Jens Jørgen*.

På et lille husmandssted i kommunens yderste udkant boede *æ bøjke-pjeger* (= bødker-pigerne), som de blev kaldt, med den let nedladende brug af ordet "piger", som også benyttes af mange rigsmålstalende i dag, nemlig *Ka(ren) Bødker* og *Stine Bødker* – eller for nu at benytte deres rigtige efternavn, som de brugte om sig selv: Karen Knudsen og Stine Knudsen. De havde i en del år en medhjælper eller bestyrer, der hed Niels. Hans efternavn kendte de fleste af os ikke, og derfor blev han tit omtalt som *Niels Bødker*. Der var dog ikke på nogen måde tale om, at han fungerede som familieoverhoved.

Nogle familieoverhoveder blev (som tidligere nævnt) til- og omtalt alene ved deres fornavn. Der var fx *Dres (Andreas)*. Sidstnævntes søn, som også hed *Dres*, blev (rimeligt nok) kaldt *Bette Dres*, indtil han voksede sig større end faderen og blev til *Lange Dres*. Ved fornavn kaldte man også vognmanden *Charles*, vejmanden *Lange Åge* – samt en betydningsfuld person i kommunens daglige tilværelse, nemlig *Martinus*, som var cykelsmed, opfinder og fabrikant; børnene hed selvfølgelig *Rit*, *Ernst* osv. til *Martinuses*.

Navn efter stedet

Mange blev i omtale knyttet til det sted, hvor de boede, men det gjaldt så også hele familien. På en bakke i nærheden af skolen og kirken boede fx *Niels o æ Bak'*. Hans datter blev omtalt som *Else o æ Bak'*. Ikke langt derfra boede *Ejner o æ Halvbak'*. Anton Andersen havde et husmandssted på en lavtliggende mark. Han blev undertiden omtalt som *Anton i æ Hwol* (= i hullet) og hans kone som *Anna i æ Hwol*.

Andre eksempler er *Carl i Thorgaard*, *Niels Pæjsen* (= Pedersen) *i Neder Saustrup*, *Svend ved æ Nue* (= ved Noret). Familiemedlemmerne blev så også knyttet til de pågældende steder, fx *Jens Christian*, *Ove i Thorgaard*, *Else i Neder Saustrup*. I omtalen af folk fra en stor gård anvendte man *po* el. *o* (= på) i stedet for det mere almindelige for-

holdsord "i", fx *Knudsen o Ramsinggård, Kræn Mikkelsen o Gammelhede, Gudik o Hestehave og Henriksen o Vium Mølle*. De tre sidstnævnte boede uden for kommunen, men var kendt af de fleste sallingboer. Telefoncentralen blev ligestillet med en stor gård: det hed *Mikkelsen o æ Central*, og han havde sønnen *Alfred o æ Central*.

Mens (næsten) alle kendte (næsten) alle i kommunen, stillede sagen sig naturligvis anderledes, når det drejede sig om folk fra andre kommuner – medmindre der som ovenfor var tale om kendte folk. Vi i min familie kom sammen med en del sallingboer fra andre egne af Salling, først og fremmest min mors familie. De blev af os omtalt ved fornavn + landsbyens eller sognets navn: *Laurits i Grinderslev, Magnus i Andrup, Thomas i Yttrup, Mitte i Hindborg* (hun var familieoverhoved efter sin mands død), *Morten i Lindum*. Koner og børn blev omtalt på samme måde: *Niels i Grinderslev, Niels i Andrup, Niels i Hindborg* osv. Alle disse Niels'er (og flere til) var kaldt op efter den samme bedstefar, mens lige så mange Mette'r var kaldt op efter bedstemoderen.

I omtalen af den nærmeste familie brugte vi slægtskabsbetegnelser: *Farbror Jens* og *Faster*, *Morbror Peter* og *Most(er) Elna*. Men deres børn blev omtalt med henvisning til stedet: *Knud, Aksel, Karen i Voling, Frede i Sønderlem*. Udtrykkene "onkel" og "tante" følte fremmedartede i dialekten. *Faster*, nævnt ovenfor, var gift med *Farbror Jens* og altså vores tante. *Morbror Peter* og *Moster Elna* var efterlevende ægtefæller til vores rigtige moster og morbror og nu gift med hinanden, og de var altså henholdsvis vores onkel og vores tante. To andre tanter blev faktisk omtalt som sådan: *Tante Marie* og *Tante Petrea* – men de var heller ikke sallingboer.

Navn efter erhverv

Et stort flertal af kommunens beboere var landmænd, men det blev de aldrig omtalt som; ingen sagde fx *gårdejer Kristian Larsen*. Mange uden for landmændenes kreds blev derimod omtalt i tilknytning til deres erhverv – enten med fornavn efterfulgt af erhvervsbetegnelse, fx *Jens Vognmand*, eller med erhvervsbetegnelse efterfulgt af efternavn,

fx *Slagter Knudsen*. Som det ses nedenfor, var der dog i mange tilfælde tale om en sammenblanding af sted og erhverv.

Mejeribestyreren hed *Hvass*, og sådan blev han også tiltalt, mens han i omtale enten blev kaldt *Hvass* eller *æ Mejeribestyrer* (se nærmere i slutafsnittet). Hans kone og datter blev omtalt som *Kirstine* hhv. *Lilly o æ Mejeri*. Noget lignende gjaldt brugsuddeleren: i tiltale hed han *Andersen*, i omtale det samme eller *æ Uddeler*. Børnene blev omtalt som *Else* hhv. *Halvor i æ Bruks*. Vognmand Jens Jensen hed i tiltale og omtale *Jens Vognmand*, hans kone Line og børnene hed i omtale *Line*, *Karen* og *Karl Vognmand*. Murermester Søren Sørensen, hans kone Marie og eksempelvis datteren Else hed på lignende vis *Søren Murer*, *Marie Murer* og *Else Murer*. Smed Nielsen hed kort og godt *æ Smed*, sønnen Jens og konen Mine hed henholdsvis *Jens Smed* og *Mine Smed*. Datteren Olga blev derimod omtalt som *Olga til æ Smeds*.

Man var altså ikke særlig konsekvent, når det drejede sig om omtale af personer ved hjælp af overhovedets erhverv. Hvorfor Jens og Olga blev omtalt på hver sin måde, er svært at sige, ligesom det er vanskeligt at begrunde, at den ene smed i kommunen blev omtalt som *æ Smed*, mens den anden hed *Smed Quist*. Man må vist nøjes med at konstatere, at der i alle tilfælde udviklede sig en praksis, som alle derefter benyttede sig af.

Andres navne var også knyttet til erhvervet: *Thomas Træskomand*, *Marinus Møller*, *Slagter Knudsen*, *Signe Modehandlerinde* – eller uden personnavn: *æ Møller*, *æ Skrædder*, *æ Karetmager*, *æ Snedker*, *æ Skorstensfejer*, *æ Kjømmen* (= købmand). Koner og børn i tilknytning til disse blev eksempelvis omtalt som *Bine til Thomases*, *Egon til æ Snedkers*, *Ove til æ Malers*. En del personer, der boede uden for kommunen, havde vi kun kontakt med via deres erhverv, så de blev meget forståeligt altid kaldt *æ Dowter* (= dokteren), *æ Dyrlæge*, *æ Post*, *æ Ølkusk*, *æ Brødkusk* og *æ Fiskemand*.

Der var altså tale om en noget blandet brug af erhvervet i omtalen af personer, og i flere tilfælde vidste vi ikke, hvad folk hed – kun hvad de blev kaldt. Tag blot *Jens Blæser*, som spillede trompet og hed Nielsen.

Eller *Thomas Fynbo*, som på sin harmonika spillede blandt andet mange fynboer (= rheinlændere); det kan også være, han stammede fra Fyn eller simpelthen hed Fynbo til efternavn – vi vidste det ikke. *Hans Drejer* hed egentlig Jensen, men blev aldrig kaldt sådan; til sidst tog mange af familiemedlemmerne (der var 14 børn) navnet *Drejer*.

Æ Bødkerpjeger (omtalt ovenfor) havde sandsynligvis en forfader, der var bødker, men hvem og hvornår vides ikke. Hvor *Peter O't* (= Peder Otte?) havde sit navn fra, ved jeg heller ikke. Det vil nok være for dristig en tanke, at han ved et ordspil er blevet karakteriseret som efterfølger for den 300 år gamle sprogforsker *Peder Syv*.

De fine og de fremmede fugle

Præsten, lærerne og andre ikke-dialekttalende blev omtalt ved efternavnet alene (præsten dog med et "pastor" foran). Fornavnene blev aldrig benyttet, heller ikke om konerne. Præsten var *Pastor Sadolin*, gift med *Fru Sadolin*. Lærerstabten kaldte man (*Gamle*) *Salmonsens*, *Frøken Nielsen*, *Ørnbøl* (el. *æ Store Degn*), gift med *Fru Ørnbøl*, *Jakobsen* (el. *æ Bette Degn*), gift med *Fru Jakobsen*.

Som vist i forrige afsnit indtog mejeribestyreren og brugsuddeleren en mellemstilling; også de kunne omtales blot ved deres efternavn: Hvass henholdsvis Andersen; men ligeså tit var det deres erhverv, der brugtes som navn: *æ Mejeribestyrer*, *æ Uddeler*.

En enkelt landmand havde en lidt anden baggrund end de andre landmænd og blev derfor også omtalt ved efternavn alene: *Kristiansen*. Hvad der gjorde ham fremmedartet, var især, at han – i øvrigt i lighed med 2-3 andre, ellers dialekttalende i kommunen – sagde *jæ* og ikke *a* om sig selv. Han var sandsynligvis "indvandrer" eller havde boet uden for Salling en årrække. Der var intet fremmedartet ved hans kone og datter, så de blev – som forventeligt – kaldt *Olga* hhv. *Helga til Kristiansens*.

Karen Margrethe Pedersen og Viggo Sørensen¹:

Om øg, heste og andre bæster

Læser man i de gamle bondedagbøger fra omkring 1800, finder man mange spredte notater om gårdens heste. Fx skriver Rasmus Stæhr på Farø (nord for Falster)²:

- (12/11 1818:) *Om Eftermiddagen tog (vi) det brune Øi og den største brune Horse ind*
- (16/8 1804:) *(vi har) tillige aget 1 Læs Giødske ud af Rug Laden hvor fjølle øyet havde staaet i Foraaret*
- (18/6 1813:) *Om Aftenen satte (vi) toe af de Bester i Töyr, som havde gaaet i Brakmarken, saa og (= også) den sorte Vrenske Hest, som hidtil havde været inde*
- (3/5 1802:) *samme Morgen var inløbet een Maløer (= ulykke) Nemlig een to Aars Plak (= plag) havde faaet det eene forbeen Brekket*

For nutidens læser er der to ting, som springer i øjnene: Det ene er, at Rasmus Stæhr har haft så mange heste; det andet, at han bruger så mange forskellige betegnelser for dem: øg, horse, fjøløg, bæst, vrinsk hest, plag.

Hvad antallet angår, må man betænke, at hestene var hans eneste trækraft. De skulle trække alle vogne og landbrugsredskaber, og særlig ploven krævede megen hestekraft. På Rasmus Stæhrs tid havde man stadigvæk den store, tunge hjulplov, der blev trukket af 4–6 heste, og som

¹ Forfatterne er redaktører ved hhv. Ømålsordbogen og Jysk Ordbog, og denne artikel bygger på de omfattende seddelsamlinger bag begge ordbøger.

² Utrykt manuskript i Landsarkivet for Sjælland; fotokopi i IDD. ms. 33.

krævede to mands arbejde, én til at styre ploven og én til at styre hestene. For den enkelte gård var det en belastning at skaffe foder til så mange arbejdsheste, så det var en lettelse, da man omkring 1830–45 fik svingplove på bøndergårdene; de kunne trækkes af 2 heste, og så bearbejdede de endda jorden bedre. Indtil da havde man "ligesaa mange Heste som Kvæghøveder, om ikke flere", som en gammel sjællænder fortæller.³ Men også efter at man fik svingplove, kunne antallet af heste være betragteligt: i 1910 holdt man på en middelstor sjællandsk gård (med ca. 20 malkekøer) stadig 5 arbejdsheste og 2-3 plage. På det tidspunkt skulle man bruge 3 heste for selvbinderen i hele høsttiden.

Hvad angår de mange betegnelser for heste, så afspejler de nødvendigheden af at have flere slags heste – sådan at ikke bare det øjeblikkelige behov for trækraft var dækket, men også det fremtidige. Man måtte vurdere – og benævne – hestene både efter deres alder, deres arbejdsduelighed og deres avlsværdi.

a) I alderen 0 til ca. 1 år forløb tilværelsen aldeles ens for han- og hunheste: føllene diede moderen i ca. 6 mdr., men blev derefter gradvis vænnet til fast føde, nemlig græs, rodfrugter og hø.

b) I alderen ca. 1 til 3-4 år udviklede hestenes muskulatur sig, og efterhånden kunne man begynde at vænne dem til seletøj – han- og hunheste hver for sig, da kønsdriften ellers ville skabe for meget uro. Omkring toårsalderen blev hannerne opdelt mhp. deres fremtidige rolle: nogle få blev udtaget til at være avlshingste, mens resten blev arbejdsheste. Og arbejdshestene skulle være rolige og pålidelige, så de blev kastreret. Hunhestene kunne bruges både som arbejdsheste og som avlsheste, og en del af dem blev drægtige allerede i toårsalderen.

c) Når hestene var 3-4 år, blev de betragtet som voksne dyr. De kastrerede hanner var sliderne blandt gårdens trækdyr, mens hunnerne blev brugt til lettere arbejde, i hvert fald i de perioder, hvor de var drægtige eller gav die til et føl – og det var for mange en næsten sammenhængende periode. Avlshingstene var for uregerlige til almindeligt arbejde, og det var kun store gårde eller professionelle avlere, der holdt hingste – medmindre en hel landsby anskaffede én på andelsvilkår.

³ H. Ussing (udg.): Ved Halleby Aa. Optegnelser af Karoline Graves. (1921) s. 117.

d) Ufrugtbare, syge og udslidte heste skilte man sig af med. Selv under optimale forhold var en arbejdshests rolle udspillet, når den var omkring 15-20 år.

I det følgende skal vi se, hvilke ord man brugte for de forskellige kategorier af heste – på forskellige steder og til forskellig tid.

Høst hos en husmandsfamilie på Langeland. De to tålmodige arbejdsheste styres af sønnen, mens moderen forker op, og faderen lægger læsset. Foto modtaget fra Sv.E. Pryds 1990.

1. Den voksne hest af hunkøn

På rigsmålet kalder vi den voksne hunhest en *hoppe*. Ordets oprindelse er uvis; det kendes fra omkring 1600 og er måske et hjemligt ord⁴, for tilsyneladende findes det kun i dansk – samt indlånt herfra i skånsk og bohusslensk dialekt. Bønder har nok kendt til den betegnelse – fra hestehandlere, senere fra litteratur og landbrugsskoler – men vi skal helt op i 1900-tallet, før ordet rigtig vinder indpas i dialekterne. Bon-

⁴ I Ordbog over det Danske Sprog (ODS), bd. VII, sp. 448 antages *hoppe* afledt af det enslydende udsagnsord; det kan lyde sært for en nutidsdansker, men brugt om heste synes udsagnsordet *hoppe* i ældre dansk at have haft betydningen "løbe i galop, galoppere". Denne betydning forekommer stadig i et mindre antal vestjyske kilder, fx følgende optegnelse 1965 fra Lemvig-kanten (top. 2436 Ferring): *Han havde også en gang en hest, der havde hovkræft med tilhørende halthed. Da den skulle fremvises for en køber, gav Kre Wøjstergaard karlen besked på at ... få den til at "happ"* (d.v.s. galoppere). Den dialektale udtale af *hoppe* har faktisk -a-!

den Lars Nielsen i Stavnholt (nord for København) bruger ordet *hoppe* i sin dagbog fra slutningen af 1700-tallet, fx: *Santi Hansdag* (1789) *folede den store brune hopp*, men det fremgår også af dagbogen, at han har læst Fleischers "Agerdyrknings-Katekismus" fra 1789 og altså kender fagsproget.⁵ Og det er som købstadsord, vi et halvt århundrede senere møder *hoppe* hos dialektforfatteren Niels Andersen (fra Randers-egnen), når en bonde karakteriserer degnen med følgende ord: *Han seiæ no Hop, nær vi Aijæ særr Øg, aa Hau, nærensti vi sæ Kalgu* (= han siger nu hoppe, når vi andre siger øg, og have, når vi siger kålgård).⁶

Bønderne brugte andre, ældre betegnelser for hoppen: *øg*, *mær* og *hors*.

Øg – den betegnelse Niels Andersen bruger – var de fleste steder det almindelige ord for en hunhest. Dette ord er fællesnordisk, en afledning til "åg" og har i god overensstemmelse hermed oprindelig haft betydningen "trækdyr". Orddannelsen er muligvis inspireret af det tilsvarende latinske *jumentum*. Allerede i 1400-tallet ses ordet dog også brugt specielt om hunhesten, og dét er siden blevet hovedbetydningen i de fleste danske dialekter – klart manifesteret i udsagn som: *du kan ride til bedækning med det røde øg* (Falster⁷) eller *øget er iffel* (= ifolet, drægtig) (Hanherrederne⁸). Op i vor tid, hvor betegnelsen *hoppe* slår igennem, lever ordet *øg* en tid videre i sammensætningen *føløg*, særbetegnelse for en hoppe, der er drægtig eller dier et føl. Men det usammensatte ord skifter betydning og bliver til et skældsord for en gammel udslidt hest.

Mær er et fællesgermansk ord; det findes i alle nordiske sprog og svarer til tysk *Mähre* og engelsk *mare*. På Bornholm, i Skåne og i Nordsjælland var ordet i brug helt op til omkring 1900, mens det i de øvrige dele af landet blev udkonkurreret af *øg* allerede fra slutningen af 1700-tallet. Dér led *mær* samme skæbne, som senere overgik *øg*: det

⁵ Sognefoged i Stavnsholt Lars Nielsens Dagbog 1789-94. (udg. 1978 af J. Dieckmann Rasmussen) s. 37.

⁶ Laust Skalle: Faaklaaring aa Beskryuels øuer et faalæ villelæ Gild (etc.) 1835. s. 6.

⁷ Opt. 1939, top. 842 Horbelev, ØMO-saml.

⁸ Opt. ca. 1890, top. 1316 Vust, DFS ms. 1922/24, kopi i JO-saml.

levede videre en tid i sammensætninger som *mærføl* og *mårføl*, overført også i *mærhaler* (en vestjysk betegnelse for fjerskyer); men ellers udviklede det sig til et skældsord om gamle eller genstridige heste: *stå nu, din mær* (Møn⁹); *kan du gå, din gamle mær* (Stevns¹⁰). I dag bruger rigsmålstalende kun ordet yderligere overført – om en strid kvinde.

Også *hors* er fællesgermansk, det samme som engelsk *horse* og tysk *Ross* – og i dansk rigsmål stadig bevaret i ordsproget *Mens græsset gror, dør horsemor*. Ordet er intetkøn i dansk: det hedder *et hors*. I gammeldanske kilder bruges *hors* både om heste i almindelighed og om heste af hunkøn. I dialekterne betegner ordet især en hest af hunkøn, og i den betydning var det kendt i Nord- og Nordvestjylland til omkring 1900, hvorimod det allerede omkring 1850 gik af brug i Midtjylland¹¹, på Øerne og på Bornholm¹²; i Syd- og Sønderjylland kendes det stort set kun fra 1700-tals-kilder. Ordet holdt sig længst i sammensætninger som *horseføl* – og endte ellers som skældsord.

Ordene *mær*, *hors*, *øg* og *hoppe* betegnede den voksne hunhest som sådan. Hvis det specielt drejede sig om en hest, der var med føl eller gik med et føl hos sig – eller i det hele taget blev brugt som avlsdyr – så kaldte man dyret *en følmær*, *et følhors*, *et føløg* eller *en følhoppe*, stort set på de samme steder og til samme tid, hvor andetleddene i forvejen blev brugt. Fx kan man i en gammel sjællandsk bonde dagbog læse, at *Den 28de oktober toge ieg fülle mære og føl paa stald*.¹³ Sammensætninger af typen *følhoppe* er i øvrigt lidt usædvanlige i dansk, men forekommer også i *griseso* og *kyllingehøne*; derimod findes der vist ingen *lammefår* eller *ællingeænder*. I Nordvestjylland overlevede

⁹ Opt. 1930, top. 626 Damsholte, ØMO-saml.

¹⁰ Opt. i 1930erne, top. 525 Strøby, ØMO-saml.

¹¹ Jf. følgende optegnelse fra ca. 1925, top. 2515 Ulfborg, IDD fællesjysk saml.: *da jeg gik i Skole i Tredserne i forrige Aarhundrede (dvs. 1860erne), da gjorde vi Nar ad de Børn, der kaldte et Øg eller Føløg for et Hors; Hors er gaaet fuldstændig af Brug, men nu er Øg ogsaa ved at gaa af Brug til Fordel for Hoppe.*

¹² Når Bornholm her nævnes side om side med Øerne, skyldes det, at man regner med tre danske hoveddialekter: jysk, øsmål og bornholmsk. De beskrives eller er beskrevet i hver sine ordbøger: jysk i H.F. Feilberg: *Ordbog over jyske almuesmål* (1886–1914) samt *Jysk Ordbog* (2000–); øsmål i *Ømålsordbogen* (1992–); bornholmsk i J.C.S. Espersen: *Bornholmsk Ordbog* (1908). Samlingerne vedrørende bornholmsk befinder sig i IDD.

¹³ Sognefoged i Stavnsholt Lars Nielsens Dagbog 1789-94 (udg. 1978 af J. Dieckmann Rasmussen), s. 33.

det usammensatte ord *hors* en tid som særbetegnelse for en (navnlig ung) følhoppe, efter at ordet ellers var fortrængt af *øg*.¹⁴

2. Den voksne hest af hankøn

Den gamle betegnelse for en hest af hankøn er ikke *hingst*, som mange måske tror, men *hest*. At *hest* først og fremmest har betydet "hanhest", ses af følgende drilske historie fra Køge-egnen:

Min far fortalte, at for mange år siden kom Rasmus Tækkemand engang ind til min farfar. Han skulle have hentet et læs brænde i skoven, og nu ville han spørge, om han kunne låne et par heste. Min farfar sagde: "Nej ... (pause) Men du kan gå ned i stalden og tage de brune øg".¹⁵

Tækkemanden bruger ordet *heste* om heste i almindelighed, men bonden driller ham ved at fortolke det som hanheste. Jyder ynder som bekendt en grovkornet pointe, og derfor lyder en tilsvarende historie fra Herning-egnen således:

Pæ Kresten ... var en nat udenfor i et ærinde, og da så han, at naboens hest var inde i hans kornmark. Næste morgen skælder Pæ nabodrengen ud ... Drengen, der var næsvis, benægtede det. "Jåw", sagde Pæ, "dæ lo'n hæstlo't i æ kuwn!" (= der lå en hestelort i kornet) ... "så wa de da't a wås", sagde drengen, "for wås æ en øg!" (= så var det da ikke fra vores, for vores er et øg).¹⁶

Betydningen "hanhest" kommer også klart frem, når den røde hoppe skal bedækkes, og man (med stivnede vendinger, kendt i hele landet) siger: *den røde er hestgal* (= i brunst), *den røde skal til hest* (= føres til hingst) – og efter vellykket bedækning: *den røde er afhestet*.

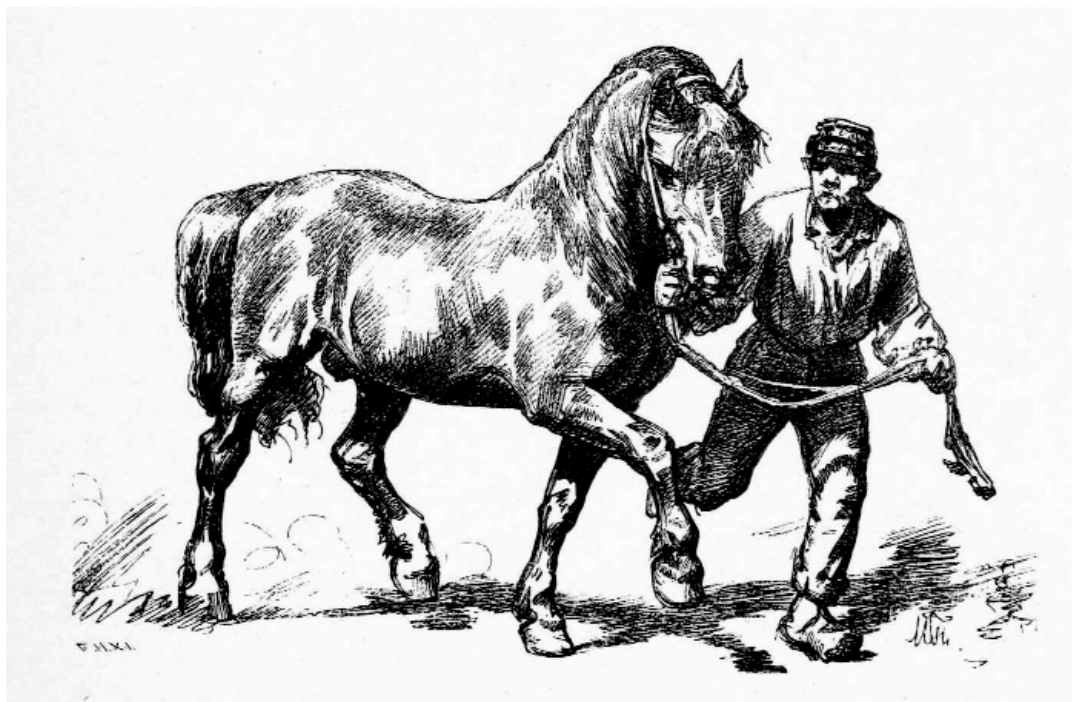
De fleste hanheste på bøndergårdene var, som tidligere sagt, kastrede; de var arbejdsdyr og måtte ikke være for livlige og uregerlige.

¹⁴ Det er formentlig i denne sær betydning, vi møder ordet (fra top. 1391 Vestervig) i Skattegraveren IV (1885), s. 167: *Så hændte det sig engang, at der blev "en håss å en føl hænn* (= et føløg og et føl væk) *får en mand i Ydby*". – Fra ældre kilder på Djursland og i Nordøstjylland kendes i øvrigt sammensætningen *horseøg* med samme sær betydning.

¹⁵ Meddelt 1970, top. 203 Kirke Skensved, ØMO-saml.

¹⁶ Opt. ca. 1950, top. 2551 Vorgod. JO-saml. Lydskriften er forenklet.

Den gamle hankønsbetegnelse *hest* har derfor i de fleste sammenhænge reelt dækket begrebet "kastret hest", og ordets betydning er umærkeligt skredet i den retning. Betydningsskredet kommer allerede til udtryk i kilder fra 1800-tallet, men formuleres sjældent så direkte som i denne sønderjyske fra 1930'erne: *Hingsten dænj spreng e øch, de kanj en hæst jo itj* (= hingsten, den springer, dvs. bedækker, øget; det kan en (kastret) hest jo ikke).¹⁷

Hingst som "prøves" (= forevises), formentlig på et dyrskue. Xylografi 1882.

Når det efterhånden blev den kastrerede han, man først forbandt med betegnelsen *hest*, så måtte der udvikles særbetegnelser for det stadig avledygtige handyr. Man kunne kalde den en *uskåret hest* (dvs. en ikke kastret hest) eller en *vrinsk hest*. Tillægsordet *vrinsk* er dannet i tilslutning til et gammelt germansk udsagnsord, som på bornholmsk hedder *vrønne*, på jysk *rønne*, og som har grundbetydningen "dreje, forvride". Ordet går på, at den brunstige hingst vrider på overlæbe og mule, samtidig med at den vrinsker. En *vrinsk hest* var den almindelige betegnelse på Øerne: *Pas på den vrinske ikke kommer for nær den brune* (hoppe), hedder det fx mundret i en sydfynsk kilde.¹⁸

¹⁷ Opt. 1937, top. 3017 Øsby, seddelsamling i IDD, kopi i JO-saml. Lydskriften er forenklet.

¹⁸ Opt. 1904, top. 1042 Kværndrup, ØMO-saml.

Til tillægsordet *vrinsk* dannede man navneordet *en vrinsker*, der blev den almindelige betegnelse i Midt-, Syd- og Sønderjylland, samt på Øerne (ved siden af *en vrinsk hest*). I Nord- og Østsjælland sagde man dog ikke *en vrinsker*, men *en vrinsk* (i bestemt form: *vrinsken*), og denne betegnelse var også den almindelige i Skåne og på Bornholm: *vrönskijn vrönnar, når hajn ser mär'n* (= hingsten vrinsker, når den ser hoppen), kunne man sige på Bornholm.¹⁹

I Nordjylland foretrak man helt andre ord. Nordvestjyder brugte ordet *springhest* – svarende til, at hingsten siges at *springe* øget; nordøstjyderne derimod talte om en *stodhest*, formentlig en fagglose lånt fra herregårdsstutterier. Førsteleddet er et fællesgermansk ord for hoppe eller hoppeflok, jf. tysk *Stute* (hvortil *stutteri* er dannet). Fordelingen af ordene *vrinsker*, *vrinsk*, *springhest* og *stodhest* fremgår i grove træk af kort 1.

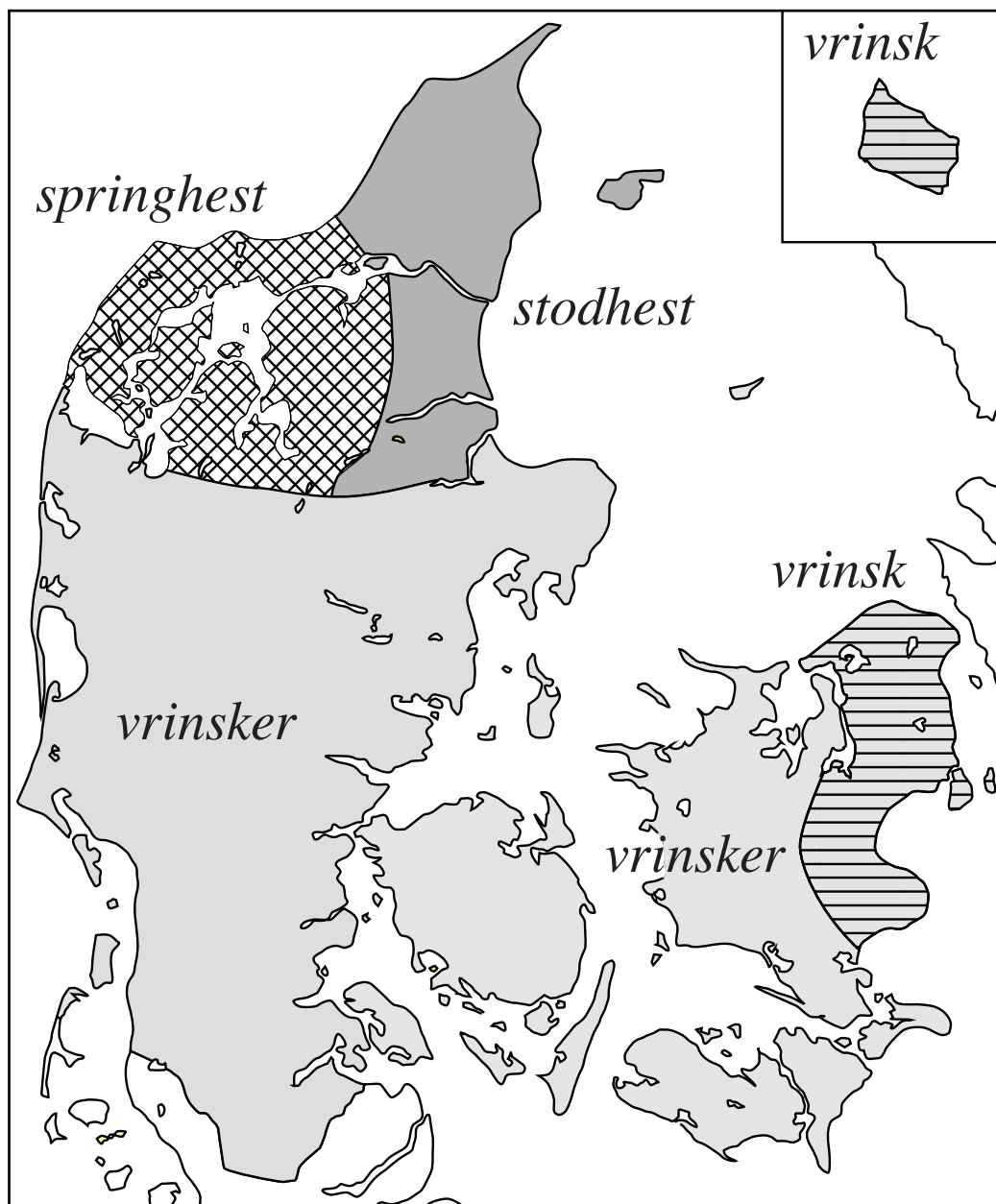
Ordet *hingst* er indlånt fra nedertysk og kendes i dansk fra 1500-tallet. Bønderne kendte naturligvis godt betegnelsen, men de begyndte først selv at bruge den fra slutningen af 1800-tallet, i takt med at deres egen hesteavl blev organiseret. Så kunne de sige fx, at *her på egnen havde vi en hingst, der hed Vigas, som avlede sådan nogle gode heste, der var så godt gående* (Midtsjælland ca. 1930²⁰).

De fleste steder havde man ingen særbetegnelse for den kastrerede hest; det var blot en *hest*. Men man kunne naturligvis sige, at hesten var *gildet* eller *skåret* eller (mindre folkeligt) *kastreret*, og i enkelte gamle kilder forekommer betegnelserne *gildehest* og *gilding*. Ordet *vallak* var kendt, i hvert fald i nyere tid, men det var ikke noget folkeligt ord. Det er lånt fra tysk, afhjemlet fra omkring 1560 og fortrinsvis brugt i militær- og handelskredse.

Så var der mere brug for at særbetegne en hest, der ikke var fuldt kastreret. Det kunne ske, at en af hanhestens testikler ikke var sunket ned i pungen, men sad oppe "i ryggen", som man sagde. Selv om den nedsunkne testikel så blev fjernet, vedblev hesten i reglen at udvise

¹⁹ J.C.S. Espersen: Bornholmsk Ordbog (1908, fot. genoptryk 1975), s. 392.

²⁰ Båndoptagelse 1976, top. 404 Veterslev, udskrift i ØMO-saml.

Kort 1. Dialektgloser for “hingst” (i grove træk).

kønsdrift og var urolig som arbejdsdyr – ja, flere kilder påstår, at det halvkastrerede dyr var mere ustyrligt end en ukastreret hingst og derfor måtte aflives. Hvor opmærksom man var på dette problem, fremgår af de mange, ofte egnsbestemte betegnelser.

Over hele landet er den halvkastrerede hest – i officiel landbrugsterminologi – blevet kaldt *klaphest* eller *klaphingst* (indlånt fra nedertysk *klop*-, hvor forleddet oprindeligt går på en gammeldags, ofte mislykket kastraktion vha. træhammer); disse ord er på Mors og spredt i dele af

Midt- og Østjylland blevet afkortet til en *klapper*. Men ellers er det helt andre betegnelser, man har brugt ude omkring. Først og fremmest sammensætninger, der går på den kun halvt udførte kastraktion: *halvskåret*, *halvvrinsker*, *halvgilding*, *halvkarl*, *halvtig* (hvor *tig* er en gammel-dansk betegnelse for bl.a. en hanhund). Men også mindre gennemskuelige navne som *søg* el. *sig* (udtalt med hårdt g og undertiden skrevet *søk*, *sik*), *vrænnik* (vel oprindelig en afledning til det tidligere nævnte udsagnsord (*v*)*rønne* = vride på mulen, vrinske), *urhest* el. *urhingst* (indlånt fra tysk, hvor forleddet ad indviklede veje viser tilbage til et

Kort 2. Dialektgløser for "klaphest" (i grove træk).

oldtysk ord for "kastriere").²¹ Fordelingen af egnsgloserne fremgår i grove træk af kort 2.²²

3. Den unge hest

Den helt unge hest kaldes overalt – og med et fællesnordisk ord – *føl*. Der er dannet mange kæleformer af ordet: *følle*, *følling*, *føllas*, *følbas-se*, *føllemand*, *følse*, *filse* mv. – ord, man brugte, når man kaldte på føllet, og som børn også kunne finde på at bruge til ældre heste.

Den lidt ældre, men endnu ikke voksne hest betegnes i almindelighed som *klod* (opr. *klodd*; også udtalt *kloj*, *klå(r)*, *kløjd* etc.) eller *plag* (opr. *plagg*; også udtalt *plak*). Hvornår den enkelte hest skiftede navn fra *føl* til *klod* eller *plag*, afhang meget af, hvordan den faldt til i seletøjet – fra starten ofte i spand med en ældre hest, som så fik den korte hammel (og dermed det tunge træk). Man kunne også markere selve overgangsfasen ved at kalde hesten en *følklod* eller *følplag*.

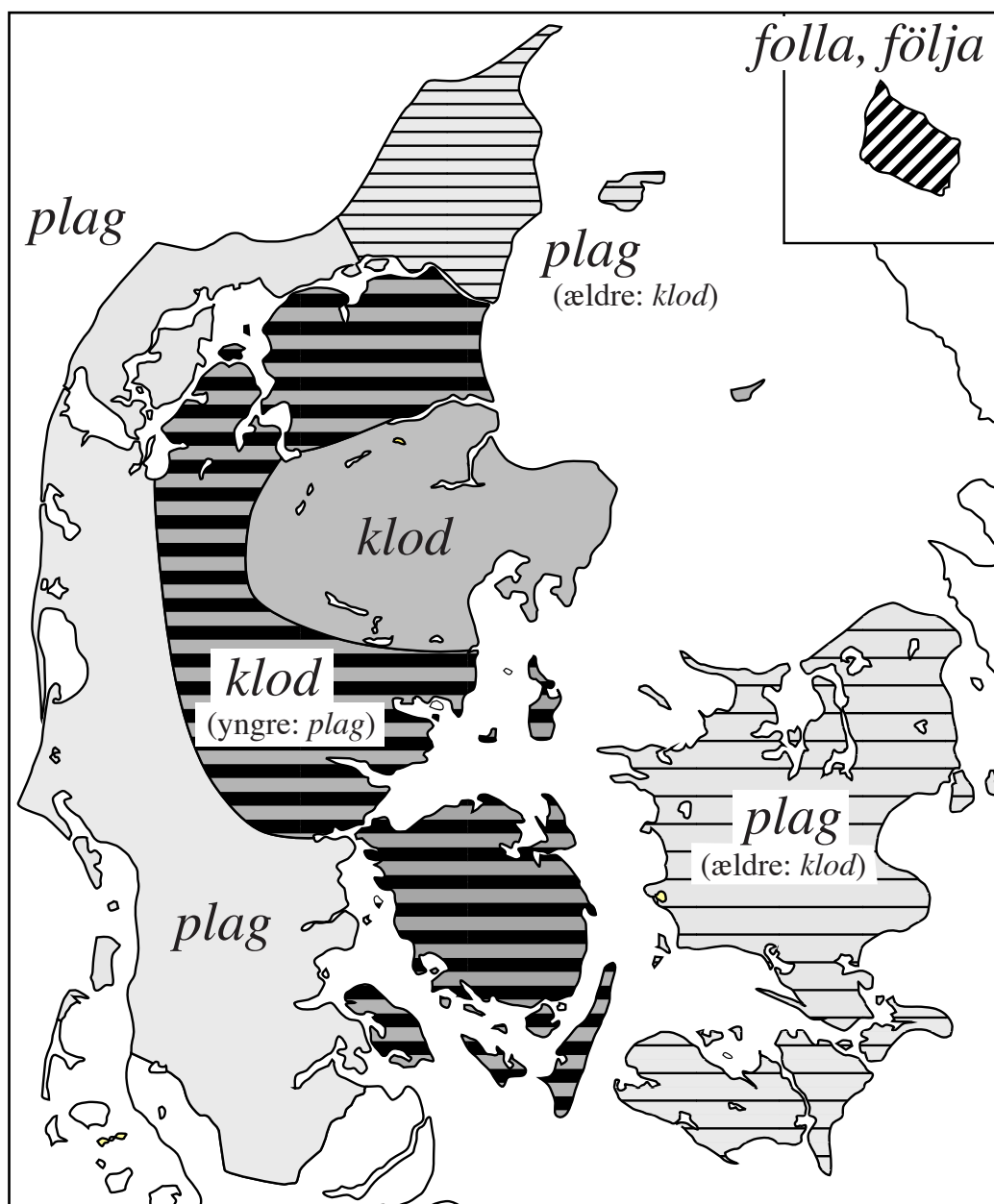
Både *klod* og *plag* er fællesnordiske ord, men deres oprindelige betydning er hhv. "klump" (måske også "sammenfiltret hårtot") og "tyk stok"; om ungheste bruges de altså overført – på samme måde, som når en halvstor knægt med klodset udseende og adfærd til forskellige tider er blevet kaldt en *prygl*, en *bengel*, en *tamp* – ja, og så netop også en *klod* el. *kløjter*. Som betegnelse for unghest er *klod* afhjemlet så langt tilbage som 1584, *plag* fra 1672.²³

Ordene har en relativt klar geografisk fordeling, som fremgår af kort 3: det hedder *klod* på Fyn mv. samt i Øst- og Midtjylland mellem Limfjorden og Kolding, desuden på Als, *plag* i resten af landet (undtagen Bornholm). Ældre kilder viser dog, at *klod* også har været brugt i Vendsyssel, på Sjælland og (især) på Lolland-Falster og Møn før 1850, og

²¹ Se nærmere ODS, bd. XXV, sp. 1468.

²² Handelsfolk og landbrugskonsulenter har haft brug for finere distinktioner end som så, når det drejede sig om kønsskavanker hos heste. En yngre landbrugshåndbog, Den lille Konsulent (3. udg., 1945) skelner således mellem en klaphingst med fejl ved én testikel og en urhingst med fejl ved begge. De gamle bondebetegnelser har en anderledes bred betydning – og dækker i visse tilfælde også en hest af usikker eller modstridende køns karakter.

²³ Otto Kalkar: Ordbog til det Ældre Danske Sprog, bd. II s. 534, bd. III s. 485, bd. V s. 811.

Kort 3. Dialektgloser for “unghest” (i grove træk).

omvendt viser nyere kilder, at *plag* har vundet frem på Fyn og Langeland, i Midtjylland og på Als efter 1900.²⁴ Når *plag* således har kunnet trænge frem på bekostning af *klod*, skyldes det bl.a., at *plag* var fag-glossen inden for professionel hesteavl og hestehandel²⁵ samt på landbrugsskolerne; men allerede forinden kan der være tale om påvirkning fra nedertysk *plack* – dels i forbindelse med 1700-tallets landbrugs-

²⁴ I Midtjylland ofte via mellemstadier, hvor *klod* en tid har holdt stand som betegnelse for specielt en unghest af hankøn (Salling og Herning-kanten), eller specielt for en unghest i alderen ca. 1–2 år (egnen nord for Horsens fjord).

²⁵ Alene fra Fyn blev der i årene 1830–34 årligt udført 600–1000 heste, og en stor del af disse var forinden opkøbt af holstenske, formentlig plattysk-talende prangere. Jf. Bidrag til Kundskab om de danske Provindssers nærværende Tilstand, bd. IX (1837, ved C. Dalgas).

faglige reformer, der var kraftigt inspireret sydfra, dels inden for hæren, som havde tysk kommandosprog indtil 1773.

Ordene *føl*, *klod* og *plag* betegner en ung hest uanset køn. Ville man præcisere hestens alder, brugte man sammensætninger af typen *år(ing)sføl*, *år(ing)sklod* og *år(ing)splag* (dvs. etårs-) – og derefter *to-*, *tre-* og evt. *fireårsklod* eller *-plag*. Ønskede man i stedet at angive hestens køn, brugte man forleddene *hest(e)-* eller *hingst-* til at betegne hankøn, *mær-* el. *mår-*²⁶, *horse-*, *øg-*, *hoppe-* til at betegne hunkøn – stort set på samme steder og til samme tider, hvor disse forled også blev brugt alene, undertiden dog sådan, at brugen af en sammensætning overlevede brugen af det tilsvarende usammensatte ord.²⁷ En lille fortælling fra Langeland viser et par af de kønsspecifikke ord i brug:

*Så snart den sidste skefuld var spist nytårsaften, skulle drengen og pigen kappes udenfor. Drengen skulle råbe: hestføl, tyrekalv, vædderlam, men pigen skulle råbe: horseføl, kviekalv, gimmerlam. Den der kom først, fik sit ønske opfyldt i det kommende år.*²⁸

Som det ses, påkalder drengen og pigen hver deres kønsfæller, drengen *hestføllet* og pigen *horseføllet*. Skikken er muligvis en rest af et gammelt frugtbarhedsritual.

I ældre bornholmsk behøvede man ikke at danne sammensætninger for at angive unghestenes køn, for her skelnede man mellem *inj folla* (= en ung hanhest) og *en följa* (= en ung hunhest). Det første af disse ord er fællesgermansk og kendes også fra de øvrige danske dialekter, men kun i meget gamle kilder. Ordet huskes længst i et par rim: *Rie, rie raanke, Hesting heer Plaanke, Folen heer Tavlegråe, dææ (= den) ska du rie på* (Falster²⁹), og: *af en klattet fole kan der blive en hest, af en snattet* (dvs. snottet) *dreng kan der blive en præst* (Sønderjylland³⁰).

²⁶ Når mange kilder har *mårføl* svarende til et usammensat *mær*, skyldes det lydrete udvikling af ældre former, svarende til oldislandsk nominativ *merr*, men genitiv (brugt som første led af sammensætning) *marar-*.

²⁷ Se fx J.Kr. Larsen: Bidrag til en Ordbog over Vendelbomaalet (1914) s. 171.

²⁸ Opt. 1861-62, top. 1138 Langeland; original i DFS, udskrift i ØMO-saml. – Det oplyses ikke, hvad ønsket gik ud på, men i en tilsvarende optegnelse 1909 fra Langeland (top. 1145 Bøstrup) fortælles det, at hvis drengen vandt, ville der blive født flest hundyrdyr det kommende år, og hvis pigen vandt, flest hundyr.

²⁹ Evald Tang Kristensen: Danske Børnerim, Remser og Lege (1896) s. 53; top. 842 Horbelev, udskrift i ØMO-saml.

³⁰ Opt. i 1880erne, top. 3061 Gram, DFS. ms. 1922/71, kopi i JO-saml.

Den anden af de bornholmske særbetegnelser, *följa*, er en fællesnordisk afledning til *föl*. Ordet kendes også fra Vendsyssel og Djursland, hvor det har overlevet helt op mod 1900. Et replikskifte fra 1800-tallets Djursland lyder således: *No saa a te Ras, han ku ta Øgen ud* – "*thu a tøkkes, Fyllin sku astei idau*" – "*ja men saa skal hun gaae nær for, ja o saa Heisten fier for*" (= nu sagde jeg til Rasmus, at han kunne tage øgene ud (til markarbejde); "men jeg synes, hoppeplagen skulle af sted i dag"; "jamen så skal hun gå til venstre (hvad der er lettest) og hesten (det kastrerede arbejdsdyr) til højre".³¹

Endelig kan man også finde ordet en *horse* brugt om en ung hoppe. Ordet er optegnet på Sydsjælland, Falster og Østlolland, hvor den voksne hoppe forhen hed et *hors*. Horse er formentlig en diminutivform, en slags kælenavn til *hors* – ligesom *følse* til *føl*, og *lamse* til *lam*.

4. Heste i almindelighed

Det er ikke altid, man har brug for at skelne mellem han- og hunheste, yngre og ældre heste, kastrerede og uskårne. Det gælder fx, når man taler om gruppen under ét (*har du givet hestene?* – underforstået: foder), eller når man taler om hesten som art betragtet (*hestehandler*, *hestestald* etc.)

Som fællesbetegnelse er ordet *hest* udbredt på Øerne, i Sønderjylland³² samt dele af Vest- og Sydjylland. I disse egne var *hest* også særbetegnelse for hanhesten, og man måtte derfor lade det fremgå af samtalen eller situationen, om det var hanhestene, man talte om, eller hestene i almindelighed. Det var det, der "gik galt" i anekdoterne i afsnit 2. I det øvrige land kendte man nok *hest* som fællesbetegnelse, men kun som landbrugsfaglig glose; selv brugte man andre betegnelser, i hvert fald før 1900-tallet.

³¹ Opt. 1828, top. 1952 Virring, NkS ms. 812e, fasc. IV. Jf. Sprog og Kultur, bd. XXVIII, s.127. "Lydskriften" er forenklet og tegnsætningen ændret.

³² I en optegnelse 1859 ved K.J. Lyngby fra top. 3074 Agerskov hedder det således, at *hest kan siges om en Hest i Afstand, naar man ikke ved, om det er (en) Han eller Hun*. NkS, ms. 812kh, fasc. III, kopi i JO-saml.

I Nord- og Østjylland samt på Sjælland, Møn og Lolland-Falster kunne man bruge betegnelsen for hunhesten, *øg*, som fællesbetegnelse, og det samme gjaldt i de sydligste dele af det gamle danske sprogområde, Angel og Fjorde. Den generelle betydning fremkom især, hvor man talte om alle sine heste under ét, fx: *har du muget under øgene* (Sjælland³³), eller når man i gamle landsbyvedtægter fra de nævnte egne talte om *øg og fæ(kreaturer)*, *øg og høveder* (= heste og køer) under ét. Men også om et forspand faldt det naturligt at bruge fællesbetegnelsen *øg*: *I Flertallet siges Öggen (= øgene) uden hensyn til Kønnen, men Hesten (= hestene) ... kun om Handyrene ... Er der kun et Dyr at spænde for, siges efter Kønnen enten Hestene (= hestene) eller Ögge (= øget)* (Vendsyssel³⁴). Og det hedder sammesteds *øgsfællig*, når to naboer går sammen om heste og vogn til fælles kørsel.

Også på Bornholm kaldte man hestene for *øg*, men her var *øg* ikke samtidig en særbetegnelse for hunhesten; *øg* betød slet og ret "hest". Ville man angive hestens køn, kunne man så sige *mær* eller *mærøg*, hhv. *hest* eller *hestøg* – idet orddannelsen *mærøg* og *hestøg* svarer til *tævehund* på rigsdansk. Og så hed det naturligvis ikke *hestestald* og *hestefoder*, men *øgstald* og *øgfoder*.

Helt parallelt med *øg*, men århundreder før, synes hunkønsbetegnelsen *hors* at have udviklet sig til artsbetegnelse. Kun i enkelte gamle kilder, især fra Sjælland, finder man det usammensatte ord *hors* brugt sådan, men i sammensatte dyre- og plantenavne er det bevaret vidt omkring helt op til vore dage: *horsegøg* el. *horsegumme* (fuglen bekkasin, der frembringer en "vrinskende" lyd med sine styrefjer), *horsetidsel* (en art tidsel, der i gamle dage blev brugt som hestefoder), og *horsekød* (den løse og dårlige tørv øverst i mosen; optegnet i det mellemste og sydlige Vestjylland). Iflg. flere ældre optegnelser fra Øerne lod man i gamle dage gæslingerne gå gennem *et horseben*, *en horsekæbe* eller *en horsepande*; så blev de usynlige for glenten, den værste gæslingetyv af alle.

³³ Opt. i 1930erne, top. 14 Asminderød, ØMO-saml.

³⁴ J.Kr. Larsen: Bidrag til Ordbog over Vendelbomalet (1914) s. 506.

Endelig kunne man i størstedelen af landet bruge fællesbetegnelsen bæster om han- og hunheste: *Han hå fåt e Pa pæen Bæster – ed brown fem Ors Øeg å en swot oet Ors Hest* (= han har fået et par pæne heste: en brun femårs hoppe og en sort otteårs hanhest) (Djursland³⁵). Ordet *bæst* er lånt fra latin (via nedertysk og fransk) og belagt i betydningen "hest" så langt tilbage som 1571. Grundbetydningen er ellers "dyr" (jf. fransk *bête*), og skreddet i betydning forklares vel ved, at hesten i sin egenskab af arbejdsdyr er det dyr i bedriften, man har været mest afhængig af og først har tænkt på. Denne forklaring støttes af følgende oplysning fra Vestjylland (hvor alternativet til *bæst* ganske vist – ligesom i Sønderjylland – er *hest* og ikke det netop nævnte *øg*): *æ bester brugtes fortrinsvis om arbejdsheste i funktion, sjældnere om heste på græs, som gerne betegnedes æ hæst*.³⁶ Her har vi så også forklaringen på, at man *sled som et bæst*, men at man kørte med så og så mange *øg* hhv. *heste* for stadsvognen. Når ordet *bæst* kun sjældent trængte ind som forled, men nok som efterled i sammensætninger, skyldes det vel, at *hestestald*, *øgtøj* (= seletøj) mv. ikke var forbeholdt *arbejdsbæster*.³⁷

Den geografiske fordeling af fællesbetegnelserne *hest*, *øg* og *bæst* fremgår i grove træk af kort 4.

5. Den nedslidte hest

I Blichers Æ Bindstouw får dragonhesten Messingjens efter lang og tro tjeneste et syvårigt otium.³⁸ Men sådan gik det ikke for sig i virkelighedens verden – og især ikke for bøndernes arbejdsheste; det var der ikke vinterfoder til. Når markarbejdet var overstået senest omkring 1. november, blev de nedslidte heste sorteret fra – de ringeste af *kulerne*, *krikkerne*, *rallikerne*, *pillikerne*, og hvad man nu ellers kaldte dem; *de gamle øg*, eller blot *øgene* (med en nedsættende drejning af artsbetegnelsen). I ældre tid blev de jaget af gårde, og som det hedder i en sjællandsk kilde: *De ... måtte klare sig selv. De samlede sig i flokke og løb om. De blev så rakkede og lådne. De hed udgangsøgene*.³⁹

³⁵ Opt. 1930, top. 2027 Knebel, JO-saml.

³⁶ Seddelsamling fra top. 2533 Velling, IDD, kopi i JO-saml.

³⁷ Fra Tåsinge og Langeland kendes dog en *bæstelade* og en *bæstelo*.

³⁸ St.St. Blicher: Æ Bindstouw (1842) s. 41f.

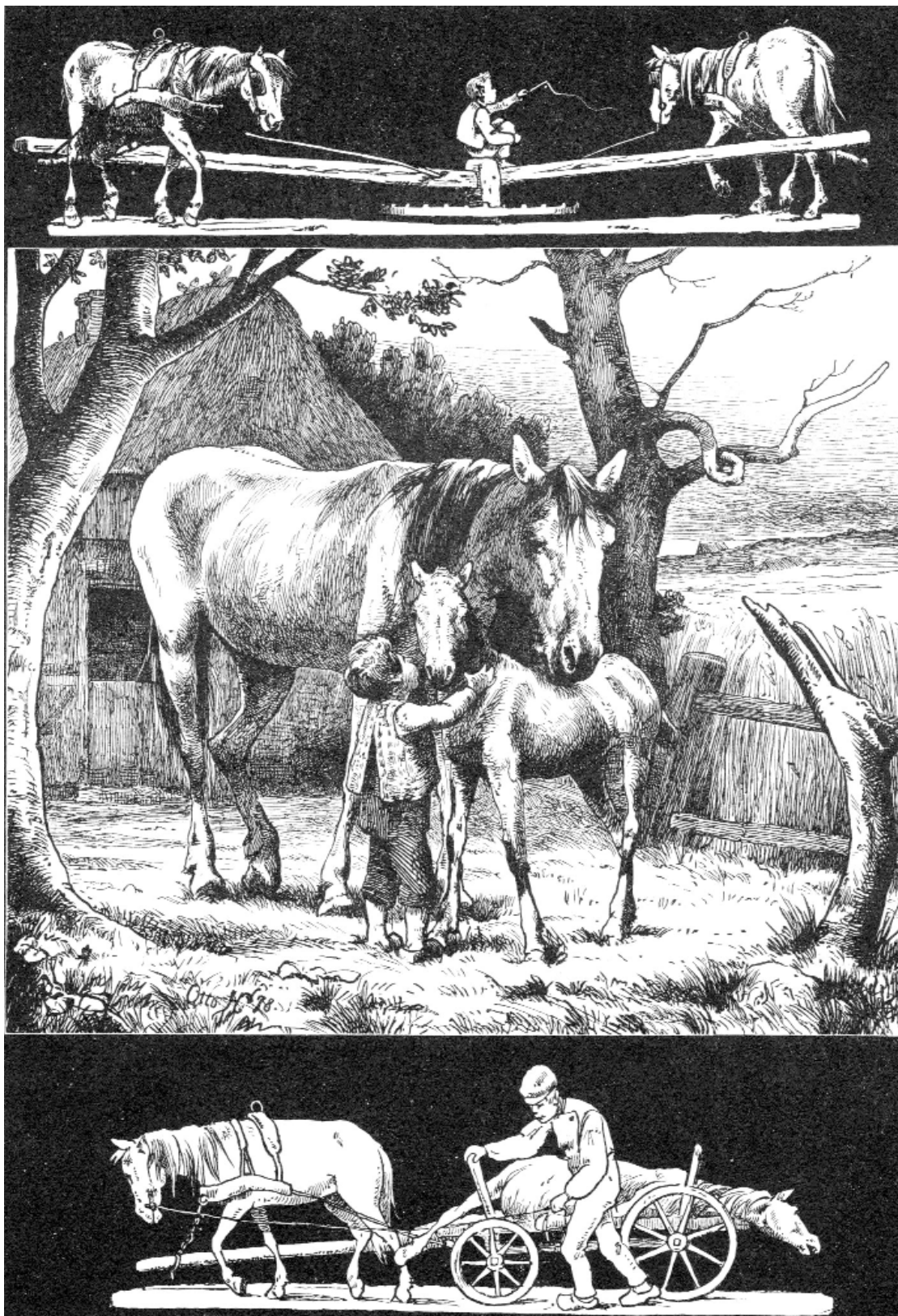
³⁹ Opt. 1939, top. 11 Tikøb, ØMO-saml.

Kort 4. Dialektgloser for arten "hest" (i grove træk).

I nyere tid undgik de at dø af sult og kulde: de blev i stedet skudt og solgt. Herefter sejrer betegnelsen *helmisser*, egentlig *helmissø* etc. Forleddet er den dialektale udtale af *helligmesse*, det gamle katolske navn for *allehelgensdag* (1. november – omkring den tid, hvor de måtte af med livet).⁴⁰

⁴⁰ Nutidens unge kender formentlig bedst allehelgensdag via det angelsaksiske navn på aftenen før: *Halloween* (egl. *All Hallow Even* = alle helgenes aften).

Billeder af hestens liv. Xylografi 1886. Livet gik med arbejde (mest trøstesløst i en heste(om)gang som vist foroven), i tidens fylde blev kadaveret af det udslidte dyr kørt væk (nederst). Føløget havde det formentlig lidt lettere, så længe hun havde sit føl hos sig (det store midterbillede).

6. Sproget og hestene

Det er sjældent, man tværs hen over de danske dialekter finder et betydningsfelt dækket af så mange ældgamle (fællesgermanske eller fællesnordiske) ord med så bred geografisk udbredelse og så få indholdsnuancer – som vi har set her mht. heste. Både ordenes alder og den ringe variation er tegn på, at de har været i fast brug – af mange mennesker, i stadigt gentagne situationer, generation efter generation.

Hesten var jo det uomgængelige trækdyr (medmindre man kunne og ville nøjes med stude). Fortidens hovbønder skulle ikke bare yde så og så mange *gangdage* (med arbejdsindsats af en mand), men også et fastsat antal *spænddage* (hvor man skulle møde med sit forspand); en senere tids selvejere måtte nøje afveje behovet for *bed* (= arbejdsindsatser i marken), egen transport og *ægt* (= pligtkørsel for det offentlige) over for omkostningerne til hestefoder (bl.a. havre). Havde en husmand ingen heste selv, måtte han låne sig frem hos gårdmændene, havde han kun én, måtte han *makke sammen* med en nabo, når der skulle spændes for selvbinderen eller køres til by. I en mængde dagligdags situationer drejede det sig om heste – man beskæftigede sig bestandig med dem og talte om dem. Som en embedsmand fra 1800-tallets Ålborg udtrykte det: *Da Øg ere Bondens vigtigste Hjælpere ved hans Dont ... saa gaaer hans Tale naturligviis ogsaa fornemmelig ud paa Øg, Øghøvder, Øgkretter, Øghandel, Øghvingel, Øgprang og Øgheld*.⁴¹

Men som vi har set, var en hest ikke bare en hest. Alder, køn etc. var afgørende for, hvad den kunne bruges til. De mange særbetegnelser – som Rasmus Stæhrs *øg, horse, føløg, bæst, fole, plag, en vrinsk hest* – har hørt til det centrale ordforråd; de har (med et moderne udtryk) haft stor kommunikationsværdi, og man har hen over lange tidsrum holdt sig til de hævdvundne ord – mens meget af det øvrige ordforråd var underkastet skiftende modeluner. Selv når enkeltgloser i nyere tid blev udskiftet under påvirkning af købstadssprog, handelssprog og hesteavlens fagsprog – som når *øg* bliver erstattet af *hoppe* om hunhesten og af *hest* som fællesbetegnelse – så overtog de nye betegnelser de gængsles betydning stort set uændret.

⁴¹ Opt. 1811, top. 1185 Bindslev, NkS ms. 811t, kopi i JO-saml. – *kretter* er den dialektale udtale af kreaturer; *hvingel* og *prang* er to lokalgloser for byttehandel.

Nikolaj Dalsgaard:

Haj ær da i sær faks...

- om et speciale fuldt af skældsord

For et par år siden skrev jeg, som led i min grunduddannelse på Institut for Nordisk Sprog og Litteratur, en opgave med titlen *Vendelbomålet - en uddøende dialekt?* I den forbindelse kom jeg i kontakt med det for mig på daværende tidspunkt ukendte Institut for Jysk Sprog og Kulturforskning. Siden dette første møde har jeg været overbevist om, at det nok blev her, jeg ville skrive mit speciale - men om hvad ?

Da jeg selv stammer fra Vendsyssel og altid har interesseret mig for vendelboernes ejendommelige sprog, lå det lige for, at det måtte blive inden for dette felt, jeg skulle finde et specialeemne. Ud over de formelle krav, der opstilles i Humanistbekendtgørelsen § 15 stk. 1-4, havde jeg et personligt krav til denne opgave: den skulle være underholdende - både at skrive og læse.

Mit kendskab til vendelbomålet sagde mig, at store dele af dialektens mere underholdende elementer var at finde i ordforrådet, nærmere bestemt den del af ordforrådet, der består af skældsord og nedsættende personbetegnelser.

For den uindviede kunne en sådan opgave synes let gjort - skulle disse "tavse" vendelboer være i besiddelse af et vokabularium med skældsord nok til at fylde et helt speciale?

Så afgjort ja: I indsamlingsfasen har jeg indtil videre opbygget en database med ca. 900 skældsord. Hertil kunne lægges mindst det dobbelte antal, som jeg af forskellige årsager har udeladt, (fx skældsord, der blot er ganske få eksempler på i mit kildemateriale, skældsord almindeligt kendt fra rigsmålet samt en lang række sammensatte skældsord af typen *hjabregås* (her er kun *hjabre*- repræsenteret)).

Ikke kun jeg har bemærket, at vendelbomålet er rigt på nedsættende betegnelser. Allerede i 1933 konstaterer S.C. Sortfeldt, at: "Vendelbosproget er usædvanligt rigt paa nedsættende Udtryk om Personer, baade Kvinder og Mænd"¹. Og Arne Espegaard noterer i *Den Lede Bog*², at der i vendelbomålet findes ca. 700 skældsord, der ikke optræder i rigsmålet.

Jeg vil i mit noget specielle studie af det vendsysselske ordforråd hovedsagelig interessere mig for det semantiske aspekt: hvad betyder og hvad betegner det enkelte ord. Jeg vil behandle de hårfine nuancer, der på vendelbomålet ofte er mellem et nedrigt skældsord og et drilsk kælenavn. Det er nemlig ikke altid let at vide, hvor grænsen går: *Hwa er do får i bette kløør*, sagt til en halv voksen dreng udtrykker en helt anden holdning, end når en voksen, udspekuleret mandsperson omtales som *i lie kløør*.

Mange sådanne nuanceforskelle er naturligvis situationelt betingede. Jeg vil i mit speciale se på, i hvilke situationer de enkelte skældsord og nedsættende betegnelser anvendes, om de er socialt og kulturelt betingede. Hvilke betegnelser er typiske for børn, for kvinder og for mænd? Og hvilke træk er det, man ønsker at udstille?

Herudover vil jeg også betragte skældsordene ud fra et morfologisk aspekt. Hvordan danner vendelboen sine skældsord, hvilke elementer indgår, og fra hvilke områder hentes den sproglige inspiration?

Mine vigtigste redskaber i arbejdet med dette speciale bliver - ud over et par teoretiske værker om kognitiv semantik - min egen sproglige intuition og fornemmelse for vendelbomålet.

For allerede i dette forskræp at leve op til kravet om underholdning, må jeg hellere runde af med et par eksempler på de prædikater, man kan være så (u)heldig at pådrage sig i Vendsyssel.³

Værsgo, damerne først:

En barduhs – en overfed kvinde

En blaerlehk – en der fortæller alt hvad hun ved,

en sladderkælling

En bleer – nedsættende betegnelse for en stor tøs

¹ S.C. Sortfeldt: Vendelbomaalet og de jyske Landskabsmaal i *Vendsyssels Tidende* d. 4.-1. 1933.

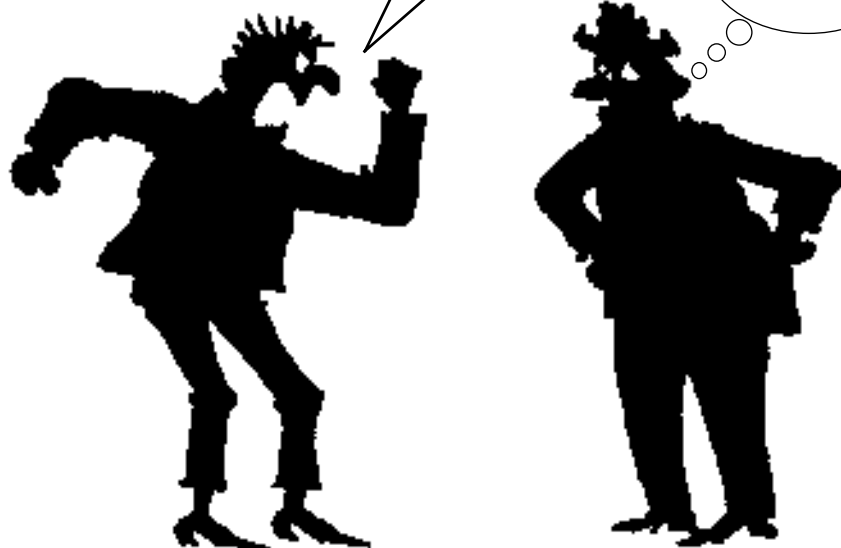
² Arne Espegaard: *Den Lede Bog*, Vendsyssels Tidendes Forlag, 1998.

³ Ordene er indsendt til Institut for Jysk Sprog og Kulturforskning af meddeler Niels Larsen, Mygdal, i 1971.

En blåhs – en fed bredhoftet kvinde
En bommerut – en meget fyldig kvinde
En dåhs – en letfærdig, dum kvinde
Æ fjåljtjer – en kåd, overgiven, uanstændig pige
Æ fjåssel – en uordentligt klædt kvinde
En glentj – indsmigrende, falsk kvinde
En gårmes – et groft, grimt kvindfolk
En hjabber – meget snaksom kvinde
En hjaergohs – en dum, meget snaksom kvinde
En hjå-n – ubehjælpssom kvinde
Æ hyller – et klynkende og jamrende kvindfolk
Æ knæbber – en meget talende kvinde
En kowsel – stor, kluntet kvinde
En må·rp – en sur og tvær, mut kvinde
Æ rassel – et livligt og upålideligt kvindfolk
En ræeb – spinkel og mager kvinde
En skråmp – en mager kvinde, der er stor og kluntet
En slusk – sjusket kvinde
En speltj – en lille, mager kvinde med raske bevægelser
En ståmp – en der træder fast på jorden, en stor kvinde
En trøht – en ung pige, sur, lille og fed
En tråhk – en dum og ubegavet kvinde

Å SÅ SKA DI HA MOTORWEJJ – Å
 SÅ SKA DI HA DJÆR BØØN PAEST
 – HWANT ÆRE DI JØGLER MÆ
 WOR PÆENG?

Sont i
 Gnårp ...

Og så er det herrernes tur:

I bassi – en tyk, meget fed person
I bavs – en tyk, meget fed person
I bous – kort, tyk og kraftig mand
I brekking – brovtende og pralende person
I dings – en sær person
I drønnek – en langsom, doven person
I faes – en underlig, aparte person
I faks – en mærkelig person
I fontus – en aparte og klodset person
I fump – en ubehjælpssom person
I gnårp – en gnaven, misfornøjet person
I hjavs – en person, der laver meget uordentligt arbejde
I hjånk – en bleg og sygelig person
I kisser – en aparte person
I kløvning – en ubehjælpssom, kejtet person
I pog – ubehøvlet, klodset person
I prås – stortalende, brovtende person
I skitting – en forbryderisk person
I skog – tvær og vanskelig person
I slamper – høj, ranglet person
I slog – stor og klodset, tvær person
I tamper – en usædvanlig stor dreng
I traller – en pjaltet person
I tværring – en person, der vil drille og tvære
I vrenge – en person med dårlige ben og gang

Dette var en kort smagsprøve på det vel nok noget specielle projekt, jeg har kastet mig ud i. Om jeg så kommer igennem som *i lie kløvning* eller *i begawwe döw'l*, det må tiden vise, indtil videre er jeg vist blot *i sær faks*...

Torben Arboe:

Stunthoser, springtriller

– og andre fodløse strømper

I Jysk Ordbogs samlinger har vi mange oplysninger om, at man tidligere i store dele af Jylland brugte strømper uden fod eller i hvert fald uden "sål" eller "bund" (nogen entydig betegnelse for "trædefladen" i en strømpe findes vist ikke). Man brugte disse særlige strømper ikke blot i træsko, der var datidens almindeligste fodtøj, men også som stort set eneste fodbeklædning om sommeren samt en del af foråret og efteråret; enkelte brugte dem året rundt. Nogle af de ord, der betegner fodløse strømper eller dele deraf, stødte jeg på under redaktion af artikler i slutningen af bogstav F, bl.a. *fødderløse hoser* (udtalt *fædløs hu:sær* mv.) samt *fæsling* og *fæssel* som betegnelse for en rem ned under foden. Efterhånden opstod ønsket om at få et samlet overblik over især betegnelserne for fodløse strømper: 1) Betegner ordene forskellige typer strømper? 2) Hvilke områder er ordene hver for sig udbredt i? 3) Var også navnene på de tilhørende remme og bånd egnsafgrænsede? 4) Hvor langt op i tiden har man brugt sådanne særprægede strømper? Det var nogle af de spørgsmål, der meldte sig, foruden det grundlæggende: 5) Hvorfor har man i det hele taget brugt fodløse strømper: var det kun af økonomiske grunde?

1. Generelt

Til det første spørgsmål ovenfor må der i hovedtræk svares nej. Der er i langt de fleste tilfælde tale om synonyme betegnelser for samme type strømpe. Den kan beskrives som en strikket (uld-)strømpe, hvor sålen, hælen og stykket omkring tærne mangler: det er oftest klippet af efter slid og erstattet med dels en rem ned under svangen, dels en strop fra stykket over vristen hen omkring en af tærne. Strømpen har altså ikke

nogen slidflade; man måtte slide sine fodsåler i stedet. Men den er alligevel mere end bare et strømpeeskift: foruden dette bevares det øverste stykke af strømpefoden hen over vristen, dertil kommer de nævnte bånd mv. til tå og svang. Vriststykket betegnes i ordbogens kilder bl.a. som en spids, kile eller trekant, klap eller tunge; desuden bruges som "tekniske termer" vristlap og dæklap. Fig. 1-2 viser eksempler på strømper af denne type, fig. 1 en *stunt-* eller *støthose* fra Himmerland, fig. 2 en *stumphose*, også skrevet *stumpehose*, fra Holstebro-egnen.

Fig. 1. Stunthose. Fra M. Hald: *Olddanske Tekstiler*. (1950). s. 343.

Fig. 2. Stumpehose. Fra P. Skautrup: *Et Hardsysselmål I*. (1927). s. 186.

Strømpen i fig. 1 er strikket i 1941 i Ranum (det nordvestlige Himmerland) og kaldes egentlig "*Støthose*", oplyses det i en note. Denne betegnelse stemmer fint med de øvrige fra dette område, jf. kort 1 nedenfor. I Ellen Andersen: *Danske Bønders Klædedragt* (1960) vises et foto af en strømpe fra Ranum, der efter alt at dømme er den samme som på fig. 1, blot foldet; den betegnes kun som "*stunthose*" (s. 147).¹

At betegnelsen *stump(e)hose* (på fig. 2) er dannet ud fra verbet *stumpe* = "være for kort, ikke dække det hele", er nærliggende nok. Noget tilsvarende kan gælde *stunthose*, idet vi i jysk finder et verbum

¹ Ole Højrup: *Landbokvinden*. (1966) bringer s. 230 en tegning af en *stumphose* fra Ranum. Her er forlæggelsen uden tvivl fotoet hos Ellen Andersen, så stor er ligheden. Det viser sig dog, at betegnelsen *stumphose* ikke hører hjemme i Himmerland, men bl.a. i naboområdet Salling, jf. kort 1-2 nedenfor.

stunte, der som en af sine betydninger har "stumpe, være for kort". Ifølge *Ordbog over det Danske Sprog* (herefter: ODS.) er førsteleddet dog snarere et adjektiv *stunt*, der er beslægtet med eller måske samme ord som adjektivet *stut* (= kort, (af)stumpet).² Ordet *stunt* (= kort) findes også i svensk og engelsk dialekt³; spørgsmålet om ordets oprindelse tages op igen i slutningen af afsnit 2.1.

Også strømpens enkelte dele har særlige betegnelser; i forbindelse med fig. 2 nævner Skautrup dem for Holstebro-egnens vedkommende. Stykket hen over vristen kaldes *plø·s* (Tvis sogn) eller *pløj·s* (Fovsing sogn); begge lydformer kan retskrives *pløse*, sideform til *pløs*. Dette ord betyder egentlig en kileformet (læder)lap og bruges endnu om det stykke læder el. andet, der sidder over vristen under de dele af skoen, der snøres sammen.⁴ For remmen eller båndet, der går ned under foden, bruges det ovenfor nævnte *fæssel*. Båndet eller stroppen, der fra vristestykket går hen omkring en tå, kaldes *to-ma·r* i Tvis. Disse betegnelser vender vi tilbage i afsnit 3.

Foruden *stunthose* og *stumphose* har jyske dialekter *støthoser*, *fødderløse hoser*, *pløsehoser* og *stymplinger* som de vigtigste betegnelser for strømper af dette udseende; flere af ordene optræder også uden efterleddet *-hoser*, nemlig som *stunter*, *stumper* og *pløser*. Derimod består *springtriller* og *vadeskafter* oftest kun af et strømpeskift og evt. en rem ned under foden.

2. Betegnelserne for strømpen

De fleste betegnelser viser sig at være udbredt i velafgrænsede områder. I nogle egne bruges dog mere end én betegnelse for strømpen, så områderne griber ind over hinanden; af hensyn til overskueligheden er de derfor fordelt på kortene 1-3 nedenfor.

2.1. Stunthoser

Mange læsere kender sikkert *stunthose* fra St. St. Blichers vise om de

² Jf. ODS. *Stunt-hose* og *III. stut*.

³ Ordet har ikke nogen forbindelse til engelsk *stunt* (= dristigt spring, manøvre mv.), der er af uvis oprindelse og først optræder i slutningen af 1800-tallet i amerikansk college-slang; jf. *New Shorter Oxford English Dictionary* (1993) Vol. 2, p. 3110.

⁴ Jf. *pløs* i ODS. hhv. *Nudansk Ordbog*.

⁵ I novellen *Kjerlighed paa Dagvognen*. (1844); i: *Samlede Skrifter* (1920 ff.), bd. 28, s. 77.

to teenagere Mads Dos og Mette Kølvrå⁵, der som så mange af datidens børn og unge på landet *gek mæ Foeren i Hien* (= gik med fårene i heden), altså var fårehyrder en tid. Mette beskrives som *en kon Stont-hostøs*, dvs. en lille tøs med stunthoser (*kon* = korn, smule).

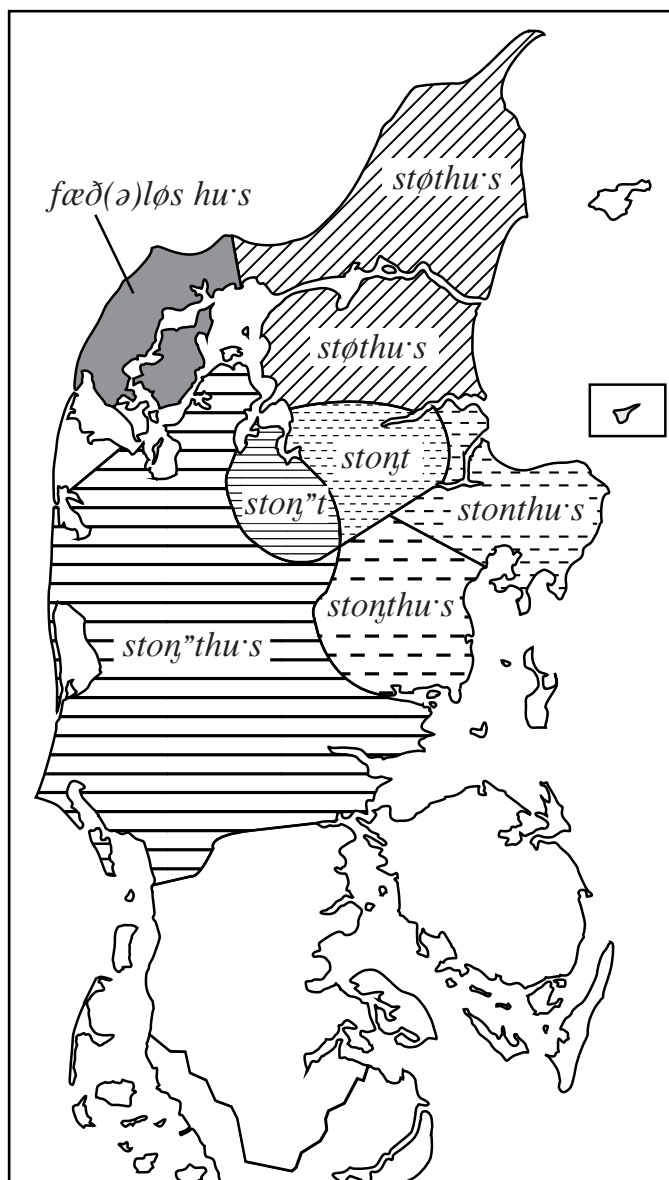
Blicher bruger også ordet i *E Bindstouw* (1842), nemlig i fortællingen om *E Skræpihg*, dvs. pigen fra landsbyen Skræ i Torning sogn (Silkeborg-Viborg egnen), hvor Blicher havde været præst 1819-25. Pigen blev frue på herregården Aunsbjerg og dermed klædt i silke og damask – det var noget andet end *en røe Binntrøww aa et Par Stunthueser* (s. 7), dvs. en rød strikkeskjorte og et par stunthoser. I en novelle lader Blicher en person sige, at man ikke skal skælde en bestemt pige ud for at være en *Stundthosetøs*; Blicher forklarer dette som en fattig bondedatter, idet *Stundthoser ere Strømper uden Saaler, saaledes som de bruges af Bondealmuen i Vesterjylland*⁶; igen tænkes formentlig især på Torning-egnen.

Fra samme dialektområde (Fjends) som Blicher, blot nordligere, anvender også Jeppe Aakjær ordet i litterær kontekst, fx i gendigtningen af fortællinger fra Det gamle Testamente, *Af Gammel Jehannes hans Bivelskistaarri* (1911). Aakjær lader her gamle Johannes fremstille den senere kong David som en hyrdedreng med stunthoser, og efter beretningen om hans sejr over Goliath og filistinerne hedder det: Efter den dag blev der minsandten andet at bestille for David *end rend' i Stunthueser ved æ Hjordkjep* (= end at løbe i stunthoser med hyrdedæppen, s. 47). Et andet eksempel hos Aakjær er omtalen af en mand, der var særlig dygtig til at klare en vanskelig hest: andre kunne ikke styre den, men overfor ham var den from som et lam, *endda han hyp-pigst ikke brugte andre Sporer end de blotte Stunthoser* – altså selv om han kun brugte sine bare hæle til at dirigere hesten med.⁷

Samlet set viser Jysk Ordbogs oplysninger, at *stunthose* har været almindelig i størstedelen af Midt- og Sydjylland, se kort 1. Ordet blev også brugt, men mere spredt, i det område, der på kortet har former af *stunte* (Fjends-Ommersyssel). Sammen med en lignende form, *støthose*, der er den almindelige i det nordøstlige Jylland, dækker *stunthose* således størstedelen af Nørrejylland. Undtagelsen er Nordvestjylland, der har en helt anderledes betegnelse: *fødderløse hoser*. Det kunne

⁶ *De tre Helligaftener*. (1841); i *Samlede Skrifter*, bd. 26, s. 9.

⁷ *Fra Jul til Sanct Hans*. (1905). s. 143.

Kort 1. Stunthoser, stunte; støthoser; fødderløse hoser

være fristende at se *støt*-som en sideform til *stunt*-som i ODS. og Feilbergs jyske ordbog; men en alternativ forklaring skitseres i afsnit 2.3.

Til kort 1 skal videre bemærkes, at former af *stunte* også blev brugt inden for *stunthoser*-området, blot mere sporadisk. Førsteleddet i *stunthoser* har i størstedelen af Midt- og Sydjylland udtalen *stont*-, *stont*- (med palataliseret *n*) eller *ston't*- (med vestjysk stød), jf. kortet.⁸ Sidsteleddet *-hoser* udtales *-hu's* eller *-huəs* i størstedelen af området; i det vestlige Hardsyssel (egnen mellem Lemvig og Ringkøbing) siges også *-ho's*; i egnene fra Ry til Vejle i Østjylland og (som sideform) i Vendsyssel hedder det *-hwos*.

Adskillige kilder omtaler *stunthoser* som brugt typisk om sommeren, fx fra Himmerland: på de varme dage i høslæt og kornhøst arbejdede karlene i skjorteærmer, pigerne i "særkeærmer", alle gik med *bare ben eller stunthoser*.⁹ I de vidtstrakte enge syd for Ringkøbing fjord gik man barfodet i høslætten, eller rettere: man var *nødt til at bruge stunthoser, for ellers fik vi bene ne saa forkradset af de stive stubbe, og det sved fælt, da vi var vaade langt op*¹⁰; det sidste skyldtes, at høet skulle slåes, inden duggen for-

⁸ De mere præcise afgrænsninger må søges i Jysk Ordbogs atlasdel, K 1.5, 1.6 og 4.5, se internetudgaven www.jyskordbog.dk

⁹ Søren Vasegaard: *Fra Klejtrup Sogn*. (1925). s. 133.

¹⁰ Salomon J. Frifelt: *Søgnedage og Gildesfærd blandt Jyder vester fra*. (1965). s. 193.

svandt, ellers havde leen svært ved at skære det. I det sydlige Midt-østjylland gik nogle i *stonthu's* til daglig, men brugte *krenølu's* (= kringelhoser, dvs. strømper strikket med tværstriber) på helligdage og til gilder. En talemåde fra Fjends siger, at om foråret *kommer vildgæssene med stunthoserne, og de tager træskoene*, dvs. fra da af går man ikke længere med træsko, men med stunthoser.¹¹

Den ældste afhjæmning, vi har af ordet, findes i en boopgørelse fra Hardsyssel i 1732, hvor der blandt "den salig mands gangklæder" nævnes 3 *Par Stunthoser*.¹² De næste kilder ligger omkring 1800; fra Salling betegnes stunthoser i 1825 som halvstrømper, der holdes fast under fødderne med *fæssel*.

I afsnit 1 blev det nævnt, at *stunt*- enten stammer fra verbet *stunte* (= være for kort), eller adjektivet *stunt* (= kort). Problemet med sidstnævnte formodning er, at vi i jysk (og tidligere: gammeldansk og vestnordisk) ikke har et adjektiv *stunt* med denne betydning, men kun den i afsnit 1 nævnte form *stut* (fra vestnordisk: *stuttr* = kort).¹³ Det mest nærliggende er da at antage, at *stunt*- går tilbage til verbet *stunte*. Dette er også opfattelsen i en af de ældre kilder: *Stunthose, ... af at stunte, f. Ex: det stunter ved Knæene, dvs. naaer kun til, slipper ved Knæene* (Djursland, 1840).

2.2. Stunte

Her er førsteleddet i *stunthose* taget i anvendelse som selvstændigt ord. Det er sket især i Fjends, Ommersyssel og det sydligste Himmerland, jf. kort 1; mere sporadisk også i den vestjyske del af *stunthose*-området. Den ældste afhjæmning er fra 1795 hos Blichers fader, Niels Blicher, der som sønnen gengiver dialekten i Fjends: *Stonter ... bruges her kun om Sommeren*.¹⁴ Ordet er afhjæmlet i adskillige af de ældre kilder 1810-1825, fx fra det vestlige Ommersyssel: *Med disse Stunter gaaer man enten i Træskoer eller og uden dem paa den bare Jord*; en formulering, der indgår næsten ordret i Molbechs *Dansk Dialect-Lexicon* (1841).

På Randers-Mariager egnen har man brugt udtrykket *slide til stunter* eller *til stunteers*, dvs. gå eller løbe i strømpefødder i et par kassa-

¹¹ E. Tang Kristensen: *Jyske Folkeminder*. bd. 9 (1888) s.36.

¹² Esbern Jespersen: *Vind Sogn*. (1938). s. 53.

¹³ Fritzner: *Ordbog over Det gamle norske Sprog*. bd. 3 (1954) s. 586.

¹⁴ N. Blicher: *Topograhie over Vium Præstekald*. (1795). s. 191f.

ble, evt. stærkt stoppede strømper, indtil *bunden var slidt ud* og strømperne blev *lavet til stonter*. Det var meget bedre end at gå i tunge træsko, når det blev tørt nok om foråret, syntes børnene.¹⁵

Ordet indgår i sammensætningen **stuntefødder**, der har været brugt spredt i næsten hele *stunte*-området, fx i udtrykket: gå med *ston'tfæj'ə* = have stunthoser på. Endnu i min barndom, fortæller en meddeler (født 1898) fra Vroue syd for Skive, at man i det tidlige forår plagede: *mo a kom i 'ston't₁fær'!* (= må jeg komme i stuntfødder). Altså et eksempel på, at i hvert fald børn fandt stunthoser mere bekvemme end træsko.

2.3. Støthose

Kort 1 viser, at *støthose* er den almindelige betegnelse i Vendsyssel, Hanherred og størstedelen af Himmerland bortset fra den sydlige del. Ud over *-hu's* har sidsteleddet udtalen *-hwòs* som sideform i Vendsyssel, formentlig dannet ud fra flertalsformen *-hwòsə*. Mens grænsen overfor *fødderløse hoser* i Hanherred følger en velkendt dialektgrænse til Thy, synes skellet over for *stunthoser* og *stunter* i det sydlige Himmerland ikke at forløbe langs en sådan.

Mht. etymologien er det, som ved *stunt-* i afsnit 2.1, mest nærliggende at antage, at førsteleddet stammer fra et verbum, her *støt(te)*, frem for et adjektiv, *støt*. Feilbergs jyske ordbog anfører ganske vist under adjektivet *stunt* former som *sty't* og *støntj*, men betydningen er "stødt, kort for hovedet", ikke "kort, (af)stumpet". Derimod er en verbalform *støt* velafhjemlet i betydningen "stumpe, være for kort" i bl.a. Vendsyssel, fx: hendes kjole *støt met åpå bjæn'* (= stumpede midt på benene, jf. Feilberg under verbet *stunte*). Formen *støt* går tilbage til vestnordisk *styttā* (= gøre kort, kortere), der igen er afledt af det i afsnit 2.1 omtalte adjektiv *stuttr*.¹⁶ Det taler for at opfatte *støt(te)* som et selvstændigt verbum. Som ved *stunthose* er også denne etymologi foregribet i en ældre kilde (1815, Himmerland): *Støthoser, ... kommer af verbet støtter = er kort, rester* (dvs. mangler). Den ældste kilde til *støthose* er fra Vendsyssel (1811).

¹⁵ Jf. bl.a. Østjysk Hjemstavn. (1977). s. 58.

¹⁶ Fritzner: Ordbog (jf. note 13) s. 591. – Feilbergs ordbog anfører under *stunthose* en form *støntj-* (Vendsyssel). Den findes imidlertid ikke i andre kilder og er dermed næppe troværdig: udtalen af førsteleddet er i Vendsyssel udelukkende *støt-*.

Ofte fremhæves hårdførheden hos brugerne af denne type strømper, men enkelte steder omtales også problemer. Fx fra Østerhanherred omkring 1900: Hyrdedrengene tog tit træskoene af og gik med dem i hånden på vej til engen; de gik enten med bare fødder el. i *støthuser*, men selv om fodsålerne efterhånden blev hårdhudede, var det *svært at undgå at få flænger i fødderne af skarpe sten*.¹⁷

Et andet problem er overgangen fra *støthoser* til almindelige strømper sidst på året. Drengene i 1870-erne brugte støthoser om sommeren; derved blev man så hårdhudet på fodsålerne, at man kunne løbe gennem en stubmark uden at mærke det. Men når man begyndte at bruge strømper med fod (kaldt *hele hoser*), *sprang det hornhårde lag af, som havde dannet sig mens vi gik på bare fødder*. Dette var ekstra ubehageligt, fordi de *hele hoser ... var så hårde som bare pokker*.¹⁸

Som ved *stunthoser* hos Blicher er der også eksempler på, at brug af *støthoser* blev set som tegn på fattigdom. En rig handelsmand, der tit gik i usle klæder og støthoser, blev af konen på en gård antaget for at være tigger og fik derfor kun almissekost, indtil manden på gården kom hjem og genkendte ham. En far sagde til sin unge datter vedr. valg af ægtemand: *du skulde da ikke have en eller anden Dreng i Støthoser*, men derimod en af fra en velhavende familie.¹⁹

I overført betydning brugtes ordet i udtrykket: *han har tarme som en støthwøs*, dvs. han er grovæder (Vendsyssel). Tilsvarende kunne man ved bordet sige: *Nej tak, jeg skal ikke have mere, en (= man) skal jo ikke gøre sin Mave til en Støthus* (Himmerland).²⁰

2.4. Fødderløse hoser

Kort 1 viser, at dette udtryk kan kaldes en egnsglose for Thy og Mors, dog undtaget Thyholm, hvorfra vi kun har en enkelt afhjemling. Thyholm har i stedet *pløse* og *pløsehose* som Hardsyssel, jf. kort 2. I nord er grænsen mellem *fødderløse hoser* og *støthoser* ikke så skarp. som

¹⁷ Vendsysselske Aarbøger. (1968) s. 98.

¹⁸ Oplysninger fra barndommen i Midthimmerland 1864-80, givet af billedhuggeren Anders Bundgaard, som blev kendt for bl.a. *Gefionspringvandet* i København og *Cimbrertyren* i Ålborg. (Fra Himmerland og Kjær Herred (1962) s. 80; foto af de nævnte skulpturer s. 95, 97 og 99).

¹⁹ Vendsysselske Aarbøger. (1951) s. 47 hhv. N. Hancke: *Nord for Limfjorden*. (1873). s. 98.

²⁰ Fra det nordjyske område bør også nævnes, at støthoser kan betegnes som *stylter*, nemlig i en sætning som: *a vil trækk' i min Styltjer ida* = jeg vil trække i mine støthoser i dag. Jf. *stylte* 2 i J. Kr. Larsen: *Ordbog over Vendelbomaaleet*. (1914).

kort 1 antyder: fødderløse hoser optræder også spredt i Hanherred øst for grænselinien.

Fra Nordøstthly omtales, at når fiskerne går til havet om sommeren, lægger de træskoene i kurven på ryggen og går i *fæðaløs huəsər* gennem klitterne. Her har man gjort en del ud af at pynte strømperne: *langs med nederkanten er der sat en smal strimmel mørk vadmél el. klæde, syet på med hvid tråd i korssting og eftersting; ligeledes er der sat et hjerte i vrysten* (vrinstykket); dette kommenteres: *sådan et par hoser er pæne*.²¹ Lignende pyntning af strømperne blev brugt andre steder, bl.a. på *støthoser* i nabosogne mod øst.

I de nordvestjyske egne har mange brugt at strikke strømpeskift og vrinstykke som en helhed (og ikke det tidligere omtalte: at klippe den slidte fod af en gammel strømpe), jf. en optegnelse fra Torsted ved Thisted: *I stedet for fod blev der på sådan en strømpe strikket en spids flig, der skulle ligge ovenpå foden*. Også her ville drengene gerne have denne slags strømper på tidligt: *Allerede i Februar mødte de første trods Is og Sne og Kulde med ... "ferreløse" (fodløse) Hoser suppleret med Træsko*; de næste kom med i marts.²² Det understreges af en talemåde fra Mors: Marts lokker lammene ud og *æ baer* (= børnene) i *æ fødderløse hoser*.²³ Folk var som nævnt hårdføre dengang, jf. også den nævnte optegnelse fra Thisted-egnen: *'fæð·læs-'huəsər brugtes af kvinder om sommeren, mænd ofte hele året, drenge om vinteren (om sommeren gik de barbenet)*.

Hermed er givet et indtryk af brugen af betegnelserne på kort 1. Vi vender os nu til kort 2, der viser udbredelsen af bl.a. *stumphose*, som vi stiftede bekendtskab med ved fig. 2 overfor.

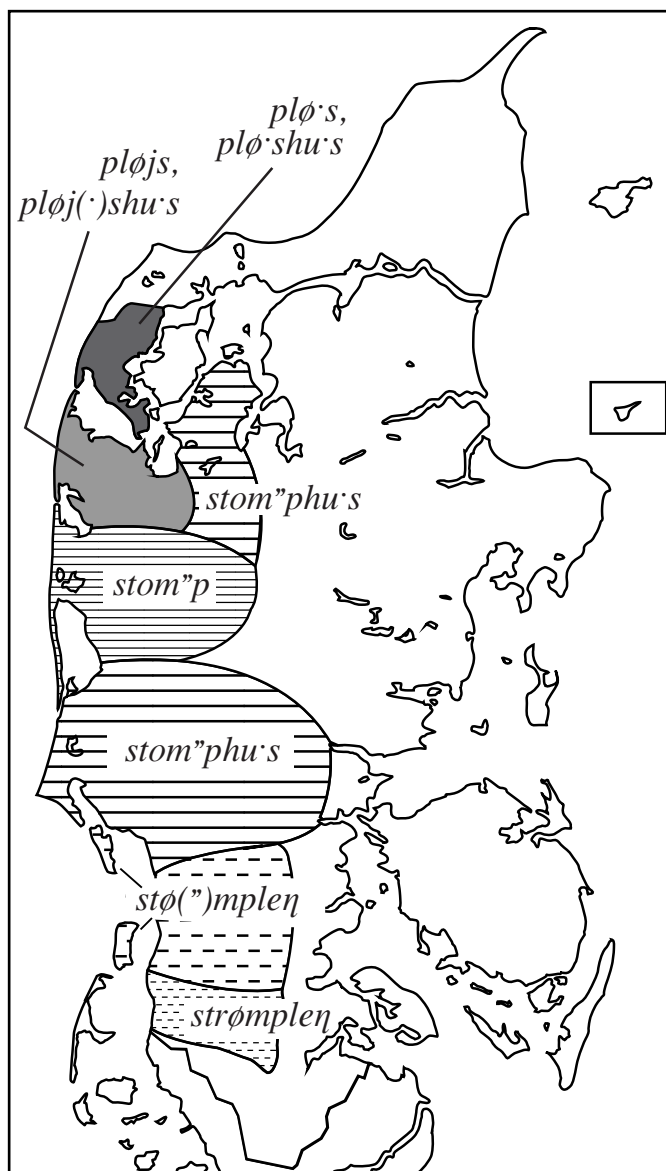
2.5. Stumphose og stumpe

På kort 2 er *stumphose* sammen med *stumpe* den mest udbredte betegnelse, nemlig i størstedelen af Midtvest- og Sydjylland. Dette skal ses i sammenhæng med, at også *stunthose* var i brug i det meste af dette

²¹ C.M.C. Kvolsgaard: *Fiskerliv i Vesterhanherred*. (1886). s. 7 (sproget heri hører i dialektal henseende til Thy). – Det omtalte hjerte på vrinstykket skal iflg. en anden optegnelse fra samme egn modvirke slid.

²² *Morsingboen*. (maj 1939). s. 2.

²³ E. Tang Kristensen: *Gamle Folks Fortællinger om det jyske Almueliv*. Tillægsbind 1. (1900). s. 82.

Kort 2. Stumphose, stumpe; pløsehose, pløse; stympling, strømpling. - *Stumphose* findes også i området for *stumpe*, men mere spredt afhjemlet.

område, jf. kort 1. I *stumpe*-området er også *stumphose* spredt afhjemlet, mens *stumpe* næsten ikke kendes uden for det område, der er indtegnet på kort 2.

Alle Kystboere i Vesterjylland bruge sielden andre Strømper, enten Sommer eller Vinter, noterer Molbech under *Stumphoser* i Dansk Dialect-Lexicon (1841), efter alt at dømme ud fra en kilde på Ribeegnen (1824), der dog har *aldrig* i stedet for *sielden*. Den ældste kilde er fra Varde-egnen: i et skifte 1748 nævnes bl.a. *1 par ny hvide strømper, 1 par brune do.* (og tilsvarende sorte hhv. blå), derpå: *2 par uden fødder ("stomphueser").*²⁴ Næste kilde kommer til i 1804, fra Ringkøbing-egnen: "*æ Stumphues*", dvs. *Stumpe*; betydningen af *stumpe* forudsættes altså bekendt for læseren.²⁵

ningen af *stumpe* forudsættes altså bekendt for læseren.²⁵

Også ved disse strømper nævnes pyntebånd mv.: *Stumphoser gaar ud over Vristen i en Snip, der ligesom den nederste Del af Strømpen er kantet med sort Vadmél.*²⁶ Altså noget lignende det under *støthoser* og *fødderløse hoser* omtalte og dermed et fællestræk for i hvert fald nogle af de vestjyske egne.

Ligeledes omtales, at drengene gerne ville have disse strømper på

²⁴ H.K. Kristensen: *Nørre Nebel og Lydum sogne*. (1958). s. 281.

²⁵ *Kjøbenhavnske lærde Efterretninger*. (1804). s. 767.

²⁶ Hans Kyrre: *Furboerne*. (1912) s. 39.

²⁷ Torolf Kristensen: *Fræ mi bet'te Ti' å ong' Daw*. (1939). s. 102.

tidligt: *vor Mor var noget ræd (= bange) for at få os i æ Stump'hueser for tidligt om Foråret, for var vi først i dem, ville vi også slemt gerne slænge Træskoene* (dvs. gå uden træsko).²⁷

Der er dog også eksempler i modsat retning. H.P. Hansen omtaler, at det i 1840-erne var ved at blive almindeligt, at børn fik lov at gå med strømper i skole. Nogle drenge spurgte deres far, *der selv gik med stumper både sommer og vinter*, om de også måtte få strømper. Han svarede blot med et modspørgsmål: "Hvad vil I så have på fødderne, når I bliver gamle?" Så var der ikke mere snak om det.²⁸

En talemåde fra Andst i Sydøstjylland: *"så almindelig som stumphoser i æ vesten"* (dvs. i Vestjylland), viser både, hvor velkendte strømperne var, og hvor de især brugtes.

I øvrigt er *stumphose* uden for området på kort 2 sporadisk optegnet i betydningen "sok", dvs. det er strømpeskiftets afkortning opad, man noterer sig, mens det modsat er afkortningen nedad, der fokuseres på i betydningen "fodløs strømpe". Også *stumpe* er enkelte gange (i området nord for det på kortet indtegnede) optegnet med en anden betydning, nemlig "vante uden fingre", altså beklædning til hænderne i stedet for til benene.

2.6. Pløsehose og pløse

Som kort 2 viser, er disse betegnelser almindelige i det nordlige Hardsyssel, i Syd- og Midtthy; i områderne i Thy optræder de ved siden af *fødderløse hoser* (jf. kort 1). Desuden optræder *pløsehose* og *pløse* spredt afhjemlet i området lige syd for det markerede, nemlig i bæltet mellem Nisum og Stadil fjorde, hvor ellers *stumpe* er dominerende.

I Thy udtales *pløse* altid med lang vokal: *plø·s* hhv. *plø·shu·s*, i Hardsyssel som simpleks oftest med længde: *pløj·s* i sammensætningen oftest *pløjs-*, men også med længde: *pløj·shu·s*.

Disse betegnelser stammer fra, at vriststykket kaldes *pløse* (eller *pløs*, jf. afsnit 1). Denne betegnelse kan have fået udvidet sin betydning til at omfatte hele den fodløse strømpe, eller den har med *hose* dannet sammensætningen *pløsehose*, hvorpå *-hose* senere er gledet ud og *pløse* har overtaget betydningen "strømpe" (analogt med *stunte* og *stumpe* ovenfor).

²⁸ Fx i H.P. Hansen: *Spind og Bind*. (1947), s. 68.

Ældste kilde er fra 1829, Harboør: *Pløiser, formodentlig contracte* (dvs. sammentrukket af) *Pløihoser* (uden -s- i førsteleddet). Den sidstnævnte form er dog ikke afhjemlet hos andre kilder og beror antagelig på en fejlløring; de øvrige kilder har former af *pløse-* som førsteled.²⁹ Fra samme egn skriver en meddeler i 1950-erne: Jeg har selv *gået med pløjser som alle andre skolepiger i Ramme omkring århundredskiftet*. I den østlige del af området på kort 2 kaldes strømperne *både stunt-hoser og pløjshoser*, konstaterer H.P. Hansen i en optegnelse (sammenlign med kort 1).

Ordet er mod nord ved at blive forældet kort efter år 1900 til fordel for *fødderløse hoser*, jf.: *De ældre sagde pløser, vi unge talte om fødderløse hoser*, oplyst af en meddeler (født 1891) bosat i "grænseområdet" for *pløse* i Midtthy.

2.7. Stympling og strømpling

Alle ovenfor nævnte betegnelser har kun været tæt afhjemlet i Nørrejylland; *stympling* er derimod næsten kun kendt i Sønderjylland, desuden dog på Fanø og enkelte steder i det sydligste Sydjylland. Kort 2 viser, at *stympling* er velafhjemlet især i den vestlige del, mens det i den østligste del kun er sporadisk oplyst. Ordet noteres oftest med vokal -ø-, fx *støm"plen* (med vestjysk stød) på Ribe-egnen, dog med urundet vokal -e- på Fanø og et par steder på "fastlandet": *stem"plen*. Ordet *stympling* er en afledning af et verbum *stympe* (= afkorte), der igen er afledt af adjektivet *stump*.³⁰

Ældste kilde er her K.J. Lyngbys optegnelser fra 1840-erne. Strømpens udformning, funktion og eventuelle pynt er oftest beskrevet næsten som i de foregående afsnit, fx: *Når foden i vore daglige strømper ikke længere kunde eller vilde, blev den skåren af, og så fik vi "stymplinger", fodløse strømper, af skafterne* (etc. med beskrivelse af vriststykke, strop til tå og rem under svang).³¹

Som *stumpe* i afsnit 2.5 kan også *stympling* betegne "vante uden fingre"; det gælder for Rømø.

Betegnelsen *strømpling* er formentlig en nyere orddannelse til

²⁹ Også noteret med mere åben vokal: *plåisær, plåishousær*; jf. Karen Thuborg: *Det gamle Harboøre*. (1928). s. 106.

³⁰ Jf. ODS. *stympe*.

³¹ *Sønderjyske Aarbøger*. (1897). s. 190.

stympling ud fra *strømpe*; i hvert fald er der kun enkelte eksempler på den før år 1900. *Strømpling* findes især i området syd for *stympling* på kort 2, og beskrivelsen passer stort set med den for *stympling*. Dog mangler remmen under svangen nogle steder³², hvorved strømpen snarest må henregnes under *springtriller* (jf. næste afsnit).

2.8. Springtrille

Denne type strømpe består ifølge adskillige kilder kun af strømpeskift og rem ned under foden, mens vriststykke og dermed tå-strop mangler. Andre kilder beskriver den helt parallelt med stunthoser mv. som ovenfor, eller nævner blot ordet som synonym hertil. Feilberg beklager sig i sin ordbog over, at ordet er svært at stedfæste: *springtrille ... er bekendt nok ..., men jeg har kun truffet én, der ville kendes ved ordet som brugeligt i hans egn: fodløse hoser uden pløser (Herning); det anføres ellers bestandig andetsteds fra*.³³ Denne ene er formentlig museumsforstander H.P. Hansen, der var meddeler for Feilberg, og som senere har skrevet om mange folkelivsemner i artikler og bøger. Fig. 3 stammer fra en af disse bøger og viser *springtriller* mv. fra Herning Museum.

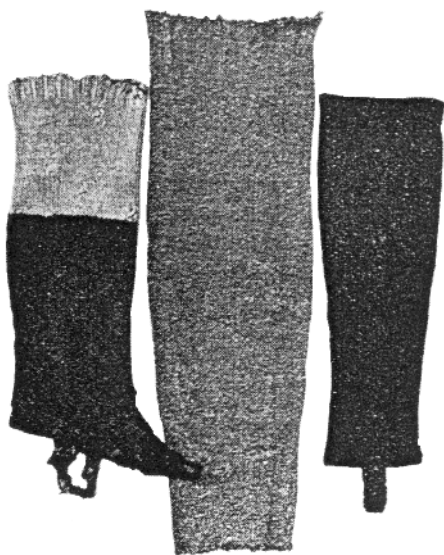

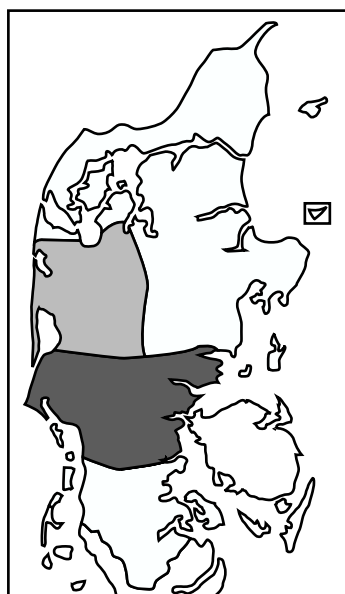
Fig. 3. Stumpe (tv.), springtrille (i midten og th.). Fra H.P.Hansen: *Spind og Bind*. s. 67

Det ses, at strømpen i midten hhv. til højre opfylder definitionen ovenfor: de har ikke *pløser*, dvs. vriststykker. *Springtrillen* til højre har bånd ned under foden; *springtrillen* i midten er vist blot et strømpeskift, måske med forstærkede kanter. H.P. Hansen betegner i sin billedtekst alle tre strømper som *stumper*, en betegnelse, der ud fra afsnit 2.5 ovenfor skulle være forbeholdt strømpen til venstre (med vriststykke). Men som nævnt veksler betegnelserne her: nogle kalder

³² Jf. fx M.B. Ottsen: *Hostrup-Dansk* II. bd. 3 (1965). s. 204.

³³ H.F. Feilberg: *Ordbog over jyske almuesmål*. bd. 3 (1911). s. 506.

også *springtriller* for *stunthoser*. Andetsteds bemærker H.P. Hansen om springtriller uden fodrem, at *de vilde rulle sig op, det var vel derfor, at de fik Navnet*.

spredt afhjemlet
tæt afhjemlet

De ældste kilder daterer sig tilbage til omkring år 1700, fra Ribe hhv. egnen syd for Ringkøbing fjord. Ordets udbredelse kan ud fra Jysk Ordbogs kilder sammenfattes som på kort 3.

Kort 3. Springtrille.

Ordet er ret tæt afhjemlet i Syddjyland og det nordlige Sønderjylland, mere spredt i Midtvestjylland; desuden (ikke markeret på kortet) sporadisk i Midtøstjylland og det sydlige Sønderjylland.

2.9. Vadeskaft, vadehose

Disse ord er kun afhjemlet i to kilder fra Sydslesvig, men nævnes for fuldstændighedens skyld. Feilberg omtaler begge ord fra egnen vest for Flensborg: mændene brugte om sommeren *strømplinger*, *springtriller* eller gik barbenede, *Fruentimmer brugte "Vajskawt"*, *Strømpeskaft uden Fødder*.³⁴ I optegnelsen fra Brarup i 1849 nævner K.J. Lyngby *va·jho·s* som sjældent brugt. Der synes ikke at foreligge tilsvarende nedertyske sammensætninger, så førsteleddet er næppe verbet *vade* (nedertysk *waten*), men snarere højtysk *Wade* = læg (på ben), jf. sammensætningen *Wadenstrumpf* = "lægstrømpe", strømpe fra ankel til knæ.

Hermed er behandlingen af de mange betegnelser for fodløse strømper tilendebragt – og dermed er spørgsmål 2 i indledningen, om betegnelsernes respektive udbredelse, besvaret. Inden vi kort behandler de tre sidste spørgsmål, skal det lige nævnes, dels at *støthoser* og *springtriller* også blev brugt som overtræksstrømper i koldt vejr, dels at man

³⁴ H.F. Feilberg: *Fra Heden*. (1863). s. 62.

stedvis brugte betegnelser som *fodhoser* og *hele hoser* om strømper med fod i modsætning til de øvrige (jf. afsnit 2.3 ovenfor).

3. Betegnelser for strømpedele

Indledningens spørgsmål 3, om der foreligger egnsudtryk for de enkelte bånd mv. på de fodløse strømper, må besvares med ja. Men ofte bruges mere generelle ord, der også anvendes inden for andre sagområder. Svaret blev foregrebet i afsnit 1 ved introduktionen af betegnelserne *pløse*, *tå-marne* og *fæssel* i forbindelse med fig. 2.

Vriststykket betegnes generelt som *spids*, *kile* eller *trekant*, men også ofte som *pløs* eller *pløse*. Som nævnt i afsnit 1 betegnes hermed generelt en "kileformet lap", bl.a. læderlap over vristen i sko og støvler, derfra overført til vriststykket på stunthoser mv. Ordet stammer fra nedertysk.³⁵ Det har været velkendt i vestjysk, også på Mors, hvor overgangen til betydningen "fodløs strømpe" ikke fandt sted (jf. kort 2).

Tåstroppen fra vriststykket blev også kaldt *løkke*, *øje* mv. Den var af garn, snor eller klæde og blev oftest fæstet om tåen ved siden af storetåen. De vigtigste særdialektale betegnelser ser ud til at være:

tåhytte (Hardsyssel mv.); her betyder *hytte* "skjul" (jf. fingerhytte = fingertut);

tossel (Thy, Mors); formentlig *tås-øl*, hvor *øl* har betydningen "rem, strop", men nogle optegnere tolker ordet som *tå-sele*;

tåmarne, jf. betegnelsen: *to-ma-r* i afsnit 1 (vedr. fig. 2); sidsteleddet er en parallellform *marne* til ordet *malle*, der bl.a. betyder "løkke". Ordet *tåmarne* findes kun i et lille område i det nordlige Hardsyssel (Holstebro-egnen).³⁶

Fodremmen kaldes oftest *fæssel* eller *fæsling*. Den skulle være meget slidstærk, derfor brugte man oftest en bred skind- eller læderrem. Sidsteleddet i *fæssel* er en reduceret form af enten *-sele* eller *-øl*, parallelt med *tossel* ovenfor; *fæsling* må antages dannet ud fra *fæssel*. Beg-

³⁵ Ifølge ODS. fra nedertysk *pleusen* (flertalsform). I Schiller und Lübbers: *Mittelniederdeutsches Handwörterbuch* (Bd. 3, 1877) finder man (under *pleise* = snøre) foruden *pleusen* også *pläuss* (ental) = vriststykke, der dækkes af spænde.

³⁶ Som simpleks findes *marne* (= hægte mv.) med udtalen *ma-r* i Nord- og Midthardsyssel, *må-r* i Salling og *må-n* i øvrige Midt- og Sydjylland. Det svarer i store træk til fordelingen af udtaleformerne med svind af *-n* hhv. *-r* af andre ord med udlydende *-rn* (fx *barn*). Jf. kort nr. 65 i *Kort over de danske folkemål*.

ge betegnelser har givet anledning til dannelse af en ny sammensætning: *fæssel-*, *fæslinghose*³⁷ ligesom *pløsehose* (jf. afsnit 2.6).

4. Hvor langt op i tiden har man brugt fodløse strømper?

Skønt ordbogens kilder ikke giver et helt entydigt billede, kan svaret på indledningens fjerde spørgsmål i store træk sammenfattes til: Fodløse strømper mv. var temmelig almindelige frem til begyndelsen af 1900-tallet, nogle steder fortsatte brugen ind i 1920-erne, den var stærkt aftagende i 30-erne og så godt som ophørt derefter. Nogle få optegnelser kan illustrere udviklingen.

Fra H.P. Hansen lyder vurderingen: *Skikken med at gå med fodløse hoser, de såkaldte stump'er, stunt'hu·eser eller spring-triller, holdt sig i Midtjylland mange steder til op i begyndelsen af 1900'årene.*³⁸ I forbindelse med fig. 1 foran noterer Margrethe Hald for Himmerland, at sønnerne af den kvinde, der har strikket strømpen, *indtil ca. 1925 ... stadig har brugt "Støthoser" hver Sommer.* Fra barndommen i 1920-erne og begyndelsen af 30-erne fortæller Jens Ejsing fra Salling: *Mor havde engang fået den ide, at vi skulle gå i ston'thu·ese ... Det varede ikke mere end en eller to dage, før vi nægtede at gå med dem, så kunne Mor godt lægge dem i sin skuffe igen.*³⁹ Men brugen synes alligevel ikke ophørt overalt i 1930-erne. Fra Sydjylland nævnes således i begyndelsen af 1950-erne, at det er *sjældent at se nogen i stunthoser i dag.* Så sent som i år fortæller en kronikør om sin barndom blandt folk med *fædløs hoser*, antagelig også først i 1950-erne – her kan vi forøvrigt se, at vedkommende taler om Nordvestjylland (jf. kort 1).⁴⁰

5. Hvorfor brugte man fodløse strømper?

Som det er fremgået under afsnit 2, kan indledningens femte og sidste spørgsmål bevares med: ja, det var altovervejende af økonomiske grunde, man brugte de omtalte strømper. Mange på landet levede i et knaphedssamfund med udstrakt selvforsyningsøkonomi, hvor det var

³⁷ Se Jysk Ordbogs internet-version: www.jyskordbog.dk.

³⁸ *Hedebønder i tre slægtled.* (1958). s. 71.

³⁹ *Sø'en høj- vi æ mø't i Salling.* (1994). s. 181-183.

⁴⁰ *Århus Stiftstidende.* 12/8-2000. s. 8.

besværligt og tidkrævende selv at forarbejde nye ting eller dyrt at anskaffe dem, og hvor man derfor skulle klare sig med et lille forbrug af fx fodtøj. *Kun bedrestillede Gaardmandshjem havde Raad til at anskaffe Støvler og Sko til Børnene, i de øvrige var Børneflokkene som Regel for talstærk*; man gik derfor barfodet eller i stunthoser om sommeren og i træsko kun om vinteren, noteres det fra egnen ved Mariager.⁴¹

Men det er påfaldende, at man også i de midtjyske "binde-egne", hvor man på Blichers tid strikkede strømper mv. i store mængder til salg i byer over hele landet, selv nøjedes med stunthoser frem for strømper med fod. H.P. Hansen påpeger paradokset, men forklarer det ikke nærmere⁴², måske fordi økonomien var den selvfølgelig årsag. En anden grund kan være, at sparsommelighed var blevet tradition, skønt den måske ikke længere var strengt nødvendig. Man kunne så gøre nødvendigheden eller sparsommeligheden lidt mindre iøjnefaldende ved at pynte strømperne med kanter af klæde, eller med korssting og stofhjerter på vriststykket (jf. især afsnit 2.4).

Endnu en grund til at vælge fodløse strømper var den større fart, hurtighed, man kunne opnå ved at bruge dem sammenlignet med brug af træsko. Det gælder i hvert fald for drenge (jf. afsnit 2.4-2.5), og også nogle voksne fandt fodløse strømper mere bekvemme.

Afslutning

De spørgsmål, der blev rejst i indledningen, er nu besvaret. Men nye har meldt sig, fx: Hvorfor har flere områder mindst to dialektale betegnelser for samme type strømpe, fx både *stunthose* og *stumphose* (jf. kort 1-2)? Har der engang været tale om lidt forskellige typer, opstået eller indført med hver sit navn?

I hvert fald må de fodløse strømper have været vigtige i hverdagen gennem lange tider. Det historiske perspektiv markeres hos de tre forfattere, der har behandlet emnet mest indgående. De *primitive Stumper* eller *Stundt'huweser* leder uvilkaarlig Tanken hen paa Fortidens

⁴¹ *Fra Randers Amt.* (1942). s. 110.

⁴² Fx i Kristian Bure (red.): *Hundrede Aar.* (1960). s. 142.

⁴³ *Spind og Bind.* (1947). s. 67.

Læder- og Tøjstrømper (uden Fod), bemærker H.P. Hansen.⁴³ I værket om klædedragten (jf. afsnit 1 her) nævner Ellen Andersen, at fodløse strømper er afbildet på mange kalkmalerier og *utvivlsomt går tilbage til forhistorisk tid* (s. 147), og Margrethe Hald viser i detaljer, at fodløse strømper har været vidt udbredt over Europa helt op mod midten af 1900-tallet.⁴⁴

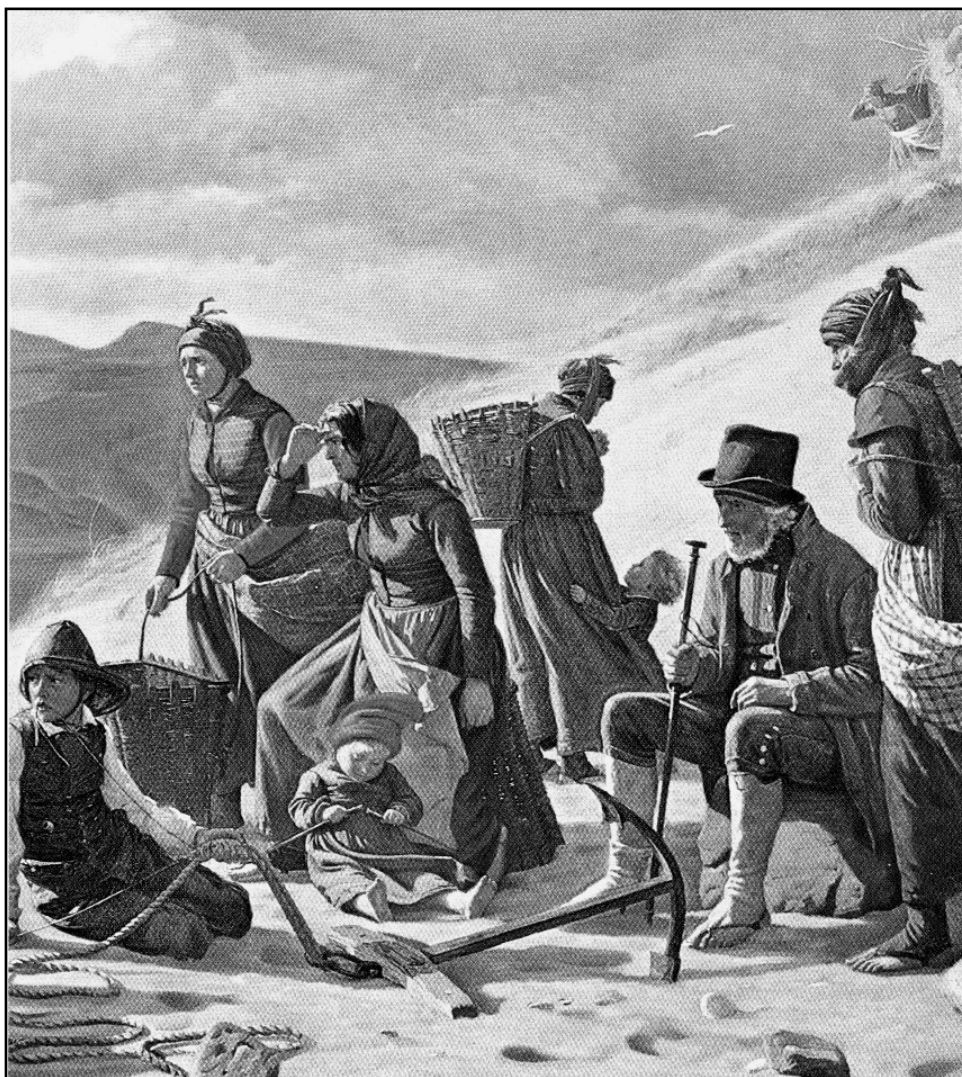

Fig. 4. Udsnit af Carl Blochs maleri: *En Stranding ved Vestkysten* (ca. 1860). Efter Ellen Andersen: *Folkedragter i Nationalmuseet*. (1971). s. 48f. Det ses, at både den gamle mand og kvinderne bærer "stunthoser" eller nok rettere *pløsehoser*.⁴⁵

⁴⁴ I L.Brahe Christensen (red.): *Om Strømper*. (1953). s. 16ff. (med illustrationer fra bl.a. kalkmalerier).

⁴⁵ Maleriet's titel nævnes ikke i bogen *Folkedragter* (etc.), men fremgår af Ellen Andersens afsnit om egnsdragter i Gyldendals Egnsbeskrivelser (bd. 10): *Vestjylland* (etc.) s. 244. I billedteksten bruges ordet "stunthoser", mens der i dragtbeskrivelsen s. 245 tales om *grå pløshoser*.

Som et sidste spørgsmål kan nævnes: når de fleste betegnelser ovenfor indeholder ordet *hose*, har dette ord så været enerådende i de jyske dialekter og ikke som i rigsmål givet plads for *strømpe*? Her må svaret nok vente, indtil ordet bliver redigeret i Jysk Ordbog.

Marinus Jensen:

Te Mar'ken i Holsbrow' (2)

Sidste år startede vi denne dialektfortælling, hvis forfatter ellers på hjemegnen er bedst kendt som foregangsmand inden for hønseavl (allerede i 1920'erne startede han et af landets første rugerier). Som læserne vil huske, slap vi Julius Jensen i vidtløftig samtale med fortælleren Hans, begge spadserende hen ad landevejen med kurs mod Holstebro.

No vild Julius da øn·sk, te æ Mand' fæk hans Høw·der so'el aa te·n gu'e Pri's. – Jaa·w, saa blywwer han saa godt tepas, te·n ka mærk er o ham i fli·r Daw·. – No vild a da trow', te æ Dreng· kommer hjem' te den Ti', di ska, sejjer han saa. Hejsen staar æ Kwin·folk jenner mæ'er. No ska dæ mal·kes, æ Høw·der i æ Mark ska fløt'tes, aa saa ska æ Ky'er sættes u'r. Dæ æ møj' aa gy·er no, men de go'r wal nok, som de skal. Æ Dreng· haaj endlemo' godt aa'r aa kom u'r aa tjen· for aa fo læ'r aa bestæl· nøj, sø'rn som en aa·n jen' mo't. Dæhjem· go'r di aa blywwer kjælle aa blywwer fri', naar de e't passer dem. Du ka trow', di æ hejsen waks aa grander nok. Di ka, naar de ska væ·r, især Kristi-

Nu ville Julius da ønske, at husbond fik sine kreaturer solgt og til en god pris. – Jo, så bliver han så godt tilpas, at man kan mærke det på ham i flere dage. – Nu ville jeg da tro, at drengene kommer hjem til den tid, de skal, siger han så. Ellers står kvindfolkene ene med det. Nu skal der malkes, kreaturerne i marken skal flyttes, og så skal køerne sættes ud. Der er meget at gøre nu, men det går vel nok, som det skal. Drengene havde endelig godt af at komme ud at tjene for at få lært at bestille noget, sådan som en anden én måtte. Derhjemme går de og bliver forkælede og slipper, når det ikke passer dem. Du kan tro, de er ellers kvikke og dygtige nok. De kan, når det skal være, især Kristian, det er den næststørste. Det var en morgen, jeg var ene om morgenbestillingen, Bitte Niels var blevet i sengen, han var ikke rask. Manden skulle ud til en eller anden ting, også fra morgenstunden af. Så gik jeg ind til Karen og spurgte, om jeg måtte kalde på drengene, om

a dem·. Jaa·w, de mot a da godt. Kristian kam op mæ de sam· aa spu·er saa, om han saa mot kom mæj hen' te æ Snej'ker, naar vi wa fær·, dær sku a nemlig ky·er hen'. – De ka vi saa si'e te, swaa·r a. – A saat ham føst te'r aa mo·g i æ Kjørres, aa a ska low·, te de waa·r e't læng·, inden æ Støw't wa o æ Mæl·sæt, aa æ Dreng' i æ Græwning mæ æ Skow'l, aa han skywwelt osse re'n i æ Bond·. Aa æ Si·m den ku han osse bru·g. Dæ bløw fejjer, ka du trow'.

Da vi wa fær· mæ· Maa·rbestæl'ling, saaj a te' æ Dreng', te a sku jo saa ky·er hen' te æ Snæj'ker atter æ nøj' Aasset te æ Vow'n, aa saa ku han no spø·er hans Mu'er, om han mot kom mej. De fæk æ Dreng' saa Low te. Vi fæk wo Daawwer, aa a gjo·r mæ nøj i Stand' te æ Tu'r aa fæk mi Pi·f tæ'nd. A sku saa om' aa haa æ gammel Aasset taan aa' æ Vow'n, den' vild a e't ha mej. Da a saa kommer om te'n, trow'wer a saa e't osse æ Knæjt jenner haaj aarrent en. Æ Skraw wa taan aa'en aa stu' pæ'n op imo'r æ Hu·ssi. Æ Hawwer· aa æ Smæk'ker wa osse aa·. Han sku li·g i Law mæ æ Sær'l. Saa fæk vi æ Hæ·st spænd for aa kam astej. Æ Knæjt fæk sæ en gu'e Kø·rtu'r o æ Ondervow'n, han so' skræws øw'wer æ Staang', aa naar æ Vej wa ret knofler·, vild han ha, te a sku kør rask: i galler de war, i skjønner de war. Ve æ Snej'ker fæk vi saa æ nøj Aasset o æ Vow'n, den wa maa·lt aa wa møj' fi'n. Æ Snej'ker haaj osse lawwer wos en nøj' Dej·ntraaw aa haaj stander waa Se·ld. Vi fæk

man kunne få lidt nytte af dem. Jo, det måtte jeg da godt. Kristian kom op med det samme og spurgte så, om han så måtte komme med hen til snedkeren, når vi var færdige, dér skulle jeg nemlig køre hen. – Det kan vi så se, svarede jeg. – Jeg satte ham først til at muge i kostalden, og jeg skal love for, at det varede ikke længe, inden trillebøren var på midtergangen og drengen i grebningen med skovlen, og han skovlede også rent i bunden. Og kosten den kunne han også bruge. Der blev fejet, kan du tro.

Da vi var færdige med morgenbestillingen, sagde jeg til drengen, at jeg skulle jo så køre hen til snedkeren efter det nye agesæt (= den ny overdel) til vognen, og så kunne han nu spørge sin mor, om han måtte komme med. Det fik drengen så lov til. Vi fik vores morgenmad, og jeg gjorde mig noget istand til turen og fik min pibe tændt. Jeg skulle så om og have det gamle agesæt taget af vognen, den ville jeg ikke have med. Da jeg så kommer om til den, tror jeg så ikke også knægten alene havde ordnet den. Skravet (= høstrammen) var taget af den og stod pænt op imod hussiden. Sidestykkerne og smækkerne var også af. Han skulle lige i gang med bundfjælen. Så fik vi hestene spændt for og kom afsted. Knægten fik sig en god køretur på undervognen, han sad overskrævs på stangen, og når vejen var ret ujævn, ville han have, at jeg skulle køre hurtigt; jo galere det var, jo skønnere var det. Hos snedkeren fik vi så det nye agesæt på vognen, den var malet og var meget fin. Snedkeren havde også lavet os et nyt dejtrug og havde repareret

dæhæ·r tow' Di·el o æ Vow'n aa kam astej tebaa·g atter Hjemmen te. A ga Kristian Low te'r aa ky·er æ Hæ·st, a wa jo't laant fræ· ham, hwis han e't ku hold em. – Du mo godt læ·m poller, saaj a te ham, men du mo e't læ·m spreng·. – Nej, nej, han sku hejsen nok ky·er em or'lig. Men dæ·r, hu æ Vej wa mjest knofler·, dær skonter· nøj mæ de, vi haa·j i æ Vow'n, aa de lawwer ni Molø'r aa Spitakkel, aa æ Hæ·st di spesser Ø·rer aa wa ve'r aa begynd aa spreng·. Den Fræhaande haaj skjæ'n for æ Dreng' hans Faa'r e't ret læng· at'ter, di haaj faat en. Han haaj kjøwt en re·le som haltrer·o'rs, aa saa kam en te'r aa go' sam'mel mæ·n aa·n haltrer·o'rs, dæ wa nøj læt i'er. Jen' Daa', æ Mand' saa wa ky·ern te Møl·, skjæ·n di. Han tav't æ Møl·ku'er sø'rn laang·vejs, aa tesidst bløw æ Vow'n kjor i Gra's. Hejsen ske· dæ engen Teng'. Dæ wa engen dæ kam te Skaa· ve'r. Æ Pla'g kam saa te'r aa go' sam'mel mæ en Følø'g. Hun vild et mæ'en, naar en vild astej, aa no ær æ Dy'r bløwwen raa'r nok aa ky·er mej. Vi kam godt hjem' mæ æ nøj' Vow'n, aa Kristian wa swæ'r stu'er aa', te han haaj waat Kusk.

Nower Daw· at'ter warre e't slet saa swaa'r mæ wos. Men de wa no mjest Knu'r, den støst aa æ Dreng·, en ku ta'k faa de. Han æ somti nøj skjør·les. Di haaj e't ret hat nøj aa bestel·, trow'wer a't. Di rend· aa gal·ler· ni·er ve æ Bæk, di hujjer aa bjæ·lt te a ku hø·r dem, læng· fa·r a kam hjem' aa æ Mark mæ æ Hæ·st. Dem· sku a ni'er te æ Bæk aa ha wan·

vores sold. Vi fik de her to dele på vognen og kom afsted tilbage hjemad. Jeg gav Kristian lov til at køre hestene, jeg var jo ikke langt fra ham, hvis han ikke kunne holde dem. – Du må godt lade dem småtrave, sagde jeg til ham, men du må ikke lade dem galoppe. – Nej, nej, han skulle ellers nok køre dem ordentligt. Men der, hvor vejen var mest ujævn, der skumplede det noget med det, vi havde i vognen, og det lavede noget larm og spektakel, og hestene de spidsede ører og var ved at begynde at galoppere. Den højre var løbet løbsk for drengens far ikke ret længe efter, de havde fået den. Han havde købt den redelig som toethalvtårs, og så kom den til at gå sammen med en anden toethalvtårs, der var noget let i det. En dag, manden så var kørende til mølle, løb de løbsk. Han tabte møllekornet sådan henad vejen, og tilsidst blev vognen kørt i smadder. Ellers skete der ingenting. Der var ingen, der kom til skade ved det. Plagen kom så til at gå sammen med et føløg. Hun ville ikke med den, når den ville afsted (= løbe løbsk), og nu er dyret blevet rart nok at køre med. Vi kom godt hjem med den nye vogn, og Kristian var svært stolt af, at han havde været kusk.

Nogle dage efter var det ikke slet så svært med os (= var vi ikke slet så gode venner). Men det var nu mest Knud, den største af drengene, jeg kunne takke for det. Han er sommetider noget uartig. De havde ikke rigtig haft noget at bestille, tror jeg ikke. De løb og råbte nede ved bækken, de hujede og skreg, så jeg kunne høre dem, længe før jeg kom hjem fra marken med hestene. Dem skulle jeg ned til bækken og have vandet. Vand-

an, de' er den næststøst. De wa jen' Maa·r, a wa jenner om æ Maa·rbe-stel'ling, Bet'te Niels wa bløwwen i æ Seng', han wa e't rask. Æ Mand sku u'r te jen' heller aa·n Teng', aasse fræ æ Maa·r aa'. Saa gik a ind' te Kaa·ren aa spu·er, om a mot taa·l te æ Dreng·, om en ku fo' ledt Nø't der. Æ Wandkaa'r wa bløwwen gjæsten, ja, den wa da no gon hi'el i Stawwer. De vest æ Dreng· nok bæst Beskej'n mej. No, di gik da ni·er i æ Wand' aa plarrer· aa blær'per. A saaj saa te dem, te no sku di læ væ·r aa plon't i æ Wand', naar æ Hæ·st sku dre'k. Di æ bløwwen nøj ræj· ve æ Wandstej, a ve'r e't, hur'n de ka væ·r. Jaa·w, æ Dræng· sku da nok væ ski'kle. Di stu' da osse pæ'n o' æ Brenk ve æ Si· aa æ Hæ·st, da di drak, men da di saa wa fær· mæ de aa haaj li·g væ'nd dem omkreng', saa fo'r den Tehaande li·g patu en stu'er Skor·hat, heller snaa·r en taaw trej' Støk'ker, li·g imel æ Yw'n. A ska sæ't o, te di fæk Faar't o', ja di sprang', te de wa·n Løst, aa de gjo·r a osse, a vild jo e't gi Slep o æ Tæm·. Di haaj no næ'r skjæ'n faa mæ, a ræ·nd, te a tesist dej·st ve'r, men æ Tæm· holdt a da ve. Di slæv't mæ en bet'te Stø'r, men di bløw da snaa'r træ't, aa a fæk Hold' o'em. Men æ Dreng·, di wa faaswond'en. Da a fæk æ Hæ·st saat ind', fæk a fat o Knu'r, aa de wa den ræ't, a ga ham en gu'e Kjævop. Han tu te'r aa skræ·f, aa han skjældt u'r: A sejer· te Mu'er, a ska nok sejer· te Faa'r. – Han saa·j er e't te nowwer a dem.

De la't e't ter, te Julius ku kom i Mangel o nøj aa sna'k om aa nøj aa

karret var blevet utæt, ja, det var da nu gået helt i staver (= faldet fra hinanden). Det vidste drengene nok bedst besked om. Nå, de gik da nede i vandet og pladrede og sjaskede. Jeg sagde til dem, at nu skulle de lade være med at slå i vandet, når hestene skulle drikke. De er blevet noget rædde for vandstedet, jeg ved ikke, hvordan det kan være. Jo, drenge skulle da nok være skikkelige. De stod da også pænt på bredden ved siden af hestene, mens de drak, men da de så var færdige med det og lige havde vendt sig omkring, så får den venstre lige partout (= med ét?) en stor paddehat, eller snarere en to-tre stykker, lige mellem øjnene. Jeg skal love for, at de fik fart på, ja de galopperede, så det var en lyst, og det gjorde jeg også, jeg ville jo ikke give slip på tømme. De var nu nær løbet løbsk for mig, jeg rendte, til jeg tilsidst faldt om ved det, men tømme holdt jeg da ved. De slæbte mig et kort øjeblik, men de blev da snart trætte, og jeg fik hold på dem. Men drengene, de var forsvundet. Da jeg fik hestene sat ind, fik jeg fat på Knud, og det var den rette, jeg gav ham en god lussing. Han begyndte at græde, og han skældte ud: Jeg siger det til mor, jeg skal nok sige det til far. – Han sagde det ikke til nogen af dem.

Det lod ikke til, at Julius kunne komme i mangel på noget at snakke om og noget at fortælle, men nu kunne jeg ikke få mere glæde af det: der kom alligevel en vogn. Det var forresten Søren Sønderkjær, der kom kørende. Han var en farlig karl, han havde fået en fjedervogn, og nu skulle den både prøves og beundres, kunne jeg forstå. Før vognen nåede

faatæ·l, men no ku a e't fo mi·er Gu·e aa'r: dæ kam iløw'ler en Vow'n. De wa faaræsten Søren Sønderkjær, dæ kam ky·ern. Han wa en faa·le Kaa'l, han haaj faat en Fjer·vow'n, aa no sku en bo·de prøwwes aa beonders, ku a faasto'. Fa·r æ Vow'n no·j wos, ku a hør o æ Pjæv'·ver, te Stu·er An· wa mej. Dæ wa osse en Pi·g a hans Na·bolaw, aa dæ wa osse en Kaa'l. Vi bløw holdt an: vi skuld op aa aa·g. Søren so' lisaa praass mæ æ Tæm· aa æ Pisk, en gjo·r ham vesnok en Tjænnest mæ'r aa ta mej. Julius krawlt saa op te dæhæ·r Piger. A saa·j, te a ku let go', a tørt e't, dæ wa Plads, a mien e't, di ku væ tjænt mæ'r aa ha fli·er o'. Aa end·le kjo·r di da.

A haa·j en gu·e Snop Vej indno, men mon a iløw'ler e't sku væ heldig aa fo Følleskab de sist Støk Vej osse. De wa u'r for Foldgo'rd, dæ leg'ger et saa faa·le laant fræ æ Vej, te Julius kam op aa ky·er, aa da de stu o', wa a bløwwen jen' waa'r dæni·er ve æ Sals Æ·nd. De wa en Pi·g, hun begyn'dt aa go op mor æ Vej. Jaa·w, a kjæ·nd hind godt, aa a ga mæ gu·e Staa·end, a vild godt bi· aa ha Følleskab. No, hun no·j mæ snaa'r aa saaj·: Godaw' Hans! – Godaw' Kathrine! No, de ka væ·r, vi ska sam· Stej hen', sejjær a saa. – De ska vi nok, swaa·r hun. Hun faa·to·ld, te hun hel'ler e't haaj rejnt mæ'r aa kom te Mar'ken, hun vild lisaa gja·r te æ Bøj' en aa'n Daa', naar dæ e't wa saa manne Folk. – En ska jo som'ti u'r aa ha kjøwt en bette Graa'nd. Mi Marmu'·er saa·j, te

os, kunne jeg høre på snakkeriet, at store Anne var med. Der var også en pige fra hans nabolag, og der var også en karl. Vi blev holdt an: vi skulle op at køre. Søren sad ligeså vigtig med tømme og pisen, man gjorde ham vistnok en tjeneste ved at tage med. Julius kravlede så op til de her piger. Jeg sagde, at jeg let kunne gå, jeg syntes ikke, der var plads, jeg mener ikke, de kunne være tjent med at have flere med. Og endelig kørte de da.

Jeg havde en god stump vej endnu, men mon jeg alligevel ikke skulle være heldig at få følgeskab det sidste stykke vej også. Det var ud for Foldgård, der ligger ikke så farlig langt fra vejen, at Julius kom op at køre, og mens det stod på, var jeg blevet én var (= havde jeg set én) dernede ved stuehusets gavl. Det var en pige, hun begyndte at gå op mod vejen. Jo jeg kendte hende godt, og jeg gav mig god tid, jeg ville godt vente og have følgeskab. Nå, hun nåede mig snart og sagde: Goddag Hans! – Goddag Kathrine! Nå, det kan være, vi skal samme sted hen, siger jeg så. – Det skal vi nok, svarede hun. Hun fortalte, at hun heller ikke havde regnet med at komme til marked, hun ville ligeså gerne til byen en anden dag, når der ikke var så mange folk. – Man skal jo somme tider ud og have købt en lille smule. (Men) min madmor sagde, at hun syntes, jeg skulle tage derhen, deres piger plejer altid at være til Mikkelsmarked. Jeg ville da også gerne til det, det er sådan noget godt vejr i dag, det er ret en fornøjelse at komme ud at gå.

(Fortsættes)

hun tøm't, a sku ta te'r, djæ Pig'er plejjer al'tir aa vær te Mek'kels-mar'ken. A vild da osse gja'r te'r, de æ sør'n ni godt Vejle i Daa', de æ ret en Faanyw'wels aa kom u'r aa go'.

(Fortsættes)

Har man virkelig sagt sådan?

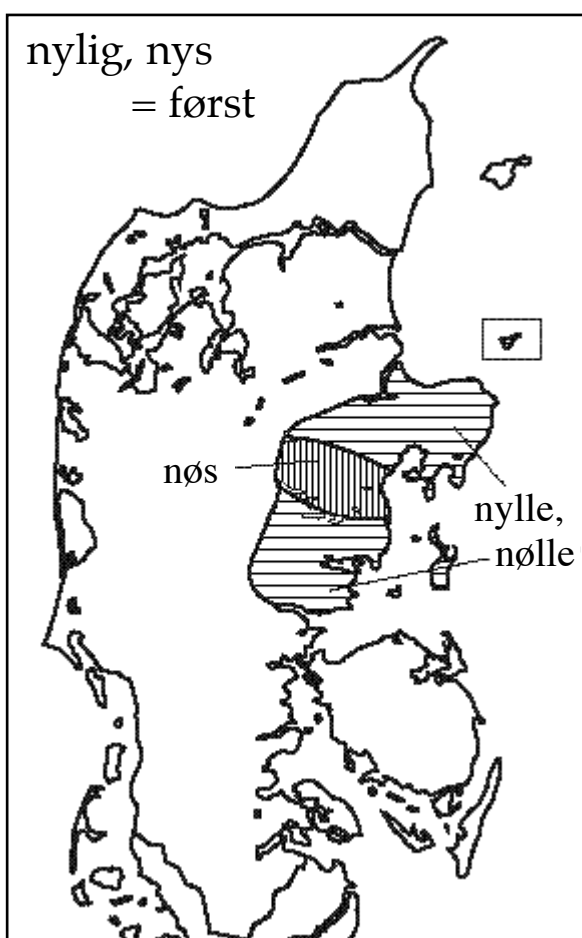
Også i år bringer vi et par eksempler på, hvad folk har skrevet, ringet eller e-mailet som spørgsmål til instituttet – og hvad vi har svaret. Både spørgsmål og svar bringes her i en afkortet udgave.

Nylig/nys?

F.V.K. (Hammel, Århus-egnen) spørger: Omkring Hammel brugte/bruger man ordet "nylig" på en helt speciel måde. Eksempel: "Hatten ligger nylig henne i skabet". Hvorfor siger man sådan?

Svar:

Den jyske udtale af nylig afviger fra rigsmålets, idet vokalen er kort: *nylle*

eller *nølle* (evt. med stød som i rigssprogsordet *føl'let*). Den normale betydning er – ligesom i rigssproget – "for kort tid siden, lige", f.eks. *han er nylle kommet* = han er lige kommet. I den nordlige og sydlige del af Midt-østjylland (se kort) anvendes ordet dog afvigende i betydningen "ikke før, først", f.eks. *han kom nølle, da vi skulle spise* = han kom først, da vi skulle spise. I et mellembyggende område, der inkluderer Hammel-egnen, foretrækkes i denne sidste betydning ordet *nys* (udtalt *nøs*): *han kom nøs, da vi skulle spise*. Hammel ligger tæt på grænsen mellem de to gloser *nylig* og *nøs*, og i sådanne grænseområder, hvor man uden tvivl kender begge ord, ser man ofte, at det ene

ord får en betydningsforskydning. Da *nylle/ nølle* fra naboområdet kan oversættes ved "lige", er det nærliggende at bruge det i andre sammenhænge som erstatning for *lige*, også hvor dette ord ikke længere har tidsbetødning – f.eks. *det ligger nylig henne i skabet* = det ligger lige henne i skabet.

Syster?

M.N. (Brøns, Sønderjylland) husker sin bedstemor fortælle om en ældre ugift søster, der ernærede sig som "syster" (= sypige). Hvordan kan sypige komme til at hedde "syster"?

Svar:

Det kan det, fordi man i sønderjysk engang i middelalderen har indlånt endelsen *-ester*, vistnok fra nedertysk. Med *-ster* dannes navne for folks (øjeblikkelige eller varige) beskæftigelse, og sønderjyderne har flittigt sat endelsen til alle mulige udsagnsord: en *farvster* farver klæde, en *brygster* lægger stenbro (brygge), en *mejster* eller *hugster* forestår høsten (mejnningen, hugningen) af korn, en *hjælpster* eller en *plejster* går til hånd med forefaldende arbejde (jf. betegnelsen *pleje* 'til' = være håndlanger), osv. De mere varige beskæftigelser på *-ster* er oftest kvindeprofessioner, som *vævster* (= væver), *køkster* (= kogekone), og så netop: *syster* (= sypige, syerske). Sådanne systere rejste i gamle dage rundt til gårdene på egnen og "syede tøj til os børn, og skjorte og bukser til far", som en af Jysk Ordbogs meddelere fortæller. En sådan syerske har ofte været ugift, og det samme gælder formentlig en professionel spinderske. Her har vi nok forklaringen på, at man på engelsk (hvor professionsendelsen *-ster* også kendes) kan betegne en gammeljomfru som *a spinster*.

Je/jåd?

C.S. (Salling) spørger, hvorfor man i hans skole udtalte bogstavet "j" som "je", mens man nu vist alle steder siger "jåd". Mon udtalen "je" var begrænset til Salling?

Svar: Det gamle folkelige navn på bogstavet er: *jåd* (indlånt i middelalderen fra tysk *jot*); men i 1700-1800-tallet bliver det almindeligt i sprogvidenskabelige kredse og derpå i skolekredse at udtale det *je* (i analogi med *be*, *ce*, *de* osv.); Rasmus Rask udtaler direkte i sin Retskrivningslære fra 1826, at det ville være en væsentlig forbedring at sige *Je isteden for Jod*. På grund af skolens indflydelse bredte skikken sig til hele Nørrejylland, og først ind i dette århundrede svinger pendulet tilbage, så *jod* atter slår igen-

nem også i skolen. Sønderjyderne har, så vidt ses – og vel på grund af nabo-
skabet til tysk – aldrig været så modtagelige for udtalen *je*.